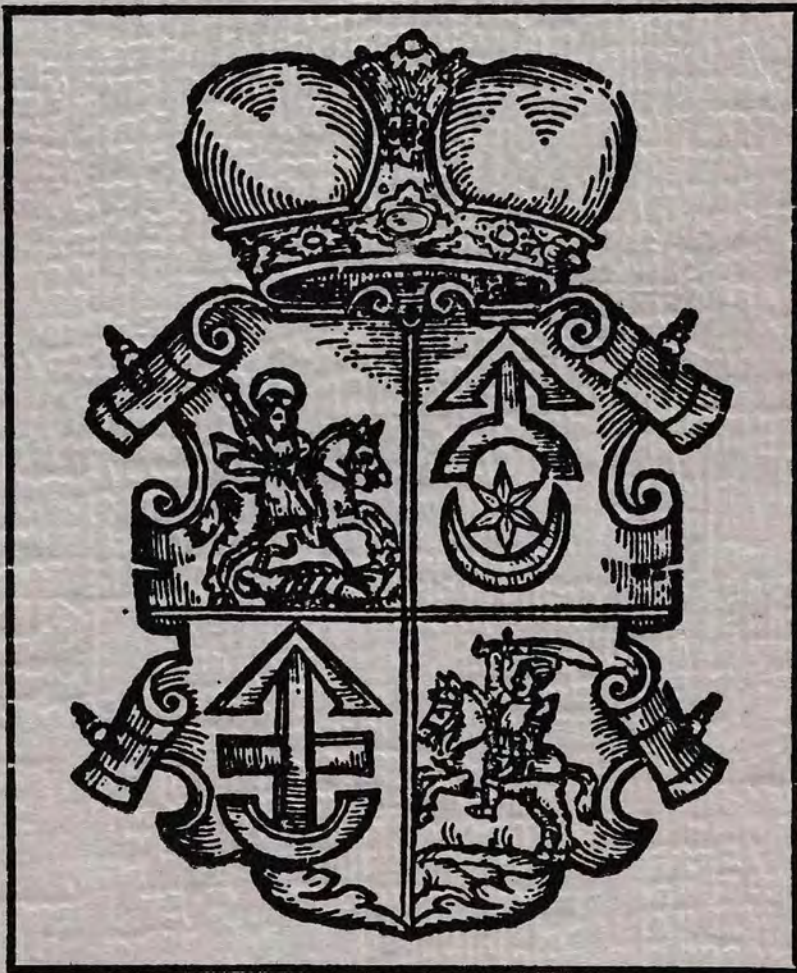

ПЕТРО ШУМОВСЬКИЙ

ВОСТРІГ

Історичний нарис.

Марґет - Англія

1964

Вінніпег - Канада

VOLHYNIANA
XI

PROCEEDINGS UKRAINIAN RESEARCH INSTITUTE
OF VOLHYN

Editor-in-Chief — **M. L. Borowskyj**

Associate Editor — **N. L. Kohuska**

P. SHUMOVSKY

OSTRIH
HISTORICAL SKETCH

Foreword by **Dr. W. Seniutowych-Berezhny**

Graphic design on cover — **W. Moshynskyj**

Marget - England

1964

Winnipeg, Canada

Published by Research Institute of Wolhyn and autor.

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ

М. Л. Боровський — головний редактор

Н. Л. Когуська — техн. редактор

ПЕТРО ШУМОВСЬКИЙ

ОСТРІГ

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Передмова Д-ра В. Сенютовича-Бережного

Напис на окладинці В. Мошинського

Маргет - Англія

1 9 6 4

Вінніпег, Канада

Накладом Інституту Дослідів Волині і автора.

НА ДОБРИЙ СПОМИН

Присвячую цей нарис моїм колишнім товаришам з Острівської гімназії, особливо тим, що в 1917-18 рр. належали до „Січі імени Ів. Богуна” при тій же гімназії, та товаришкам з „Кирило-Методієвського Братства” в Острозі.

Автор.

Коректор — **О. Навроцький**

ПЕРЕДМОВА

Др. Петро Шумовський, автор нарису про Остріг, завдав собі багато труду зібрати й опрацювати численні цінні матеріали про місто Остріг, князів Острожських та Волинь взагалі.

Він сам називає свою працю історичним нарисом і підкреслює, що не є істориком, а до написання цього нарису його надхнув давній пієтизм до острізьких руїн.

Без любови до ріднього минулого, цей представник старовинного волинського роду, не міг би виконати взяте на себе завдання перенести думки і серце зитага в ті далекі часи напруженого національного і релігійно-культурного життя, що розвивалося у вітязні князів Острожських — нині майже забутому, але назавжди славному в нашій історії Острозі, про який автор докладно оповідає.

Цілком зрозуміло, що ми не можемо від автора вимагати суто наукової праці, але вона безумовно являється значним теором, присвяченим волинському минулому.

Др. П. Шумовський докладно зупинився на роді кн. Острожських, головним чином на особі і діяльності кн. Константина (Василя) Острожського.

Роля цього князя оцінювалася в історичній і богословській літературі не однаково.

Одні історики, та духовні автори, ставлять його особу і заслуги надзвичайно високо, інші, в багатьох випадках, з ними не годяться та підкреслюють, що князь, який зробив багато для православія і національної культури, головню в старшому віці, не спромігся піднятися на висоту, яку міг би осягнути, маючи безмірне багатство і таке видатне положення в державі.

На жаль, навіть у своїй родині, маючи жінку католицьку, князь Константин не міг зберегти православну віру в дітях, крім сина Олександра.

Щоб зрозуміти все, треба мати на увазі багато обставин та вивчити особисту вдачу і світогляд князя Константина, що шановний автор нарису не мав своїм завданням. Він, не обминаючи деяких фактів, які могли б в очах певної кількості читачів до деякої міри пошкодити славі та aureoli старого князя, сам підкреслює його позитивні риси та безсумнівні величезні заслуги, що ми вповні розуміємо, маючи на увазі, що праця Др. Шумовського виклифана головним чином його любов'ю до рідного краю, древнього Острога і його славних князів.

Поява нарису про Остріг являється безумовно важливою подією в нашій історіографії і матиме заслужений успіх серед читачів.

В. Сенютович-Бережний.

ВСТУП

Після монгольського лихоліття 13 ст. й, з одного боку литовської та, з другого, польської інвазії в 14 ст., Волинь і Біла Русь були одинокі провінції давньої Київської держави, де, в межах Литовського князівства, зосередилось і заховало певну незалежність життя руського народу.

Культурні впливи політично переможеної Русі були на Литві такі великі, що сама назва — „Князівство Литовське“, — в тому часі стає тотожне з поняттям Русі.

Литва прийняла мову, релігію й частинно законодавство давньої Русі.

Польський історик А. Яблоновський писав: Волинь, за часів Ягайлонів, була „серцем Русі“.

Однак, у Литві, починаючи вже від 14 ст., поволі виокремлюються два осередки, в яких, дедалі, то все явіше виступають: в однім первні чисто литовські і білоруські, це — Вильно, в другім — чисто руські (українські) — Остріг.

Князівський рід Острожських, що „од монархов руських походять“, був спадкоємцем і носієм старо-русських князівських традицій і стояв на сторожі наших національних інтересів протягом цілого февдального періоду, майже 300 літ, а за князювання останнього кн. Константи́на досягнув найвищої потуги і значіння. Це за цього князя й тільки дякуючи йому блиснув той „фаєрверк“, як писав М. Грушевський, „нової освіти“ — Острожська Академія.

Остріг у 16 ст. стає осередком могутнього національно-освітнього руху, якого наслідки даються вповні відчувати допіро в слідуючім столітті, в розвою козащини і постановню незалежної Української Гетьманської Держави. Це

з Острога тієї доби виходять і Наливайко і перший великий гетьман України — Сагайдачний. Таким чином, Остріг є неначе тим єдиним звеном, яке історично лучило давню Київську Русь з новітньою Україною.

Усі князі Острожські приймали дуже живу участь у релігійній житті України, а життя те, особливо в 16 ст., було вельми бурхливе й позначене змаганнями різних релігійних відхилень, головно т. зв. соцініянства, яке тоді майже опанувало Волинь.

Рух той прийшов до нас із Заходу, з яким Волинь вже від 15 ст., від часу походу кн. Федора Острожського у Че-

Мапа Волині з кінця 16-го ст. після М. Грушевського.

хю, на поміч гуситам, підтримувала дуже тісні й безпосередні відносини. Наша шляхетська молодь вчилася тоді здебільшого на Заході: в Італії, Німеччині, Голляндії та Англії.

На жаль, ділянка релігійних рухів у 14 по 17 ст., як і питання наших зв'язків із Заходом, майже цілковито неопрацьовані й ще чекають на властиві історичні дослідження.

У моїм нарисі я лише побіжно торкнувся тих справ, хоч і старався зібрати увесь доступний мені матеріал.

Нині Остріг маленьке містечко. Ледве хто знає його величню історію, як ледве хто знає взагалі історію України литовсько-польської доби, що так тісно зв'язані між собою. А історія та барвиста і цікава, й, хоч так віддалена від нас у часі, дивно нам близька.

До написання цього нарису надхнув мене мій давній пієтизм до руїн острізьких, пієтизм, який я виіс ще зі шкільних років, коли вчився в острізькій гімназії, а нагоду до написання дала можливість використання бібліотеки Британського Музею в Лондоні.

Я не є історик і в моїм писанні певно є чимало прогалин і хиб, за які я прошу вибачення у читача. Мушу на оправдання сказати, що української літератури про Остріг, за винятком коротких статей про кн. Константина та відомої праці М. Грушевського про освітній рух на Волині в 16 ст., немає. Доводилось шукати головню в польських, чеських та російських джерелах. На щастя, бібліотека Брит. Музею досить багата в ті джерела, особливо в старі видання та архіви.

Ще заувага щодо правопису: існує величезна розбіжність щодо писання імени кн. Острожських. Писалось в 16 ст., після тодішнього правопису, Острожекий, але в живій тодішній мові вимовлялося зм'якшено — Острожський, звідти мій правопис. Я гадаю, що він, до певної міри, правильний. Те саме відноситься до назви академії, як до власного імени. Натомість, прикметник місця від „Остріг” — всюди вживаю „острізький”, як то нині вживається на Волині.

Самозрозуміло, що пишучи про стародавню історію і події та подаючи тогочасні цитати з праць — вживаю нашої старої назви — Русь, руський — що треба розуміти — Україна, український.

Я дуже вдячний п. Др. В. Сениотовичові-Бережному за його цінні вказівки і поправки. Дякую мойому братові, інж. Арсенові Шумовському, за виправлення рукопису, приготування кліш і взагалі за цілу важку працю приготування рукопису до друку, а також за „поганяння” мене. П-ні Галіні Мельник-Калужинській дякую за технічну поміч.

Особливу подяку складаю п. М. Л. Боровському за редакцію і уможливлення видрукування цього нарису Інститутом Дослідів Волині.

А в т о р.

ПРИМІТКА АВТОРА ЩОДО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ МІСТА „ОСТРІГ”.

Остріг (старо-українське Острог) значить укріплене місце-твердиня, здебільшого обведене валом і частоколом, з загостреними вгорі палями. Такі укріплення здибаємо по всій Європі в 12 - 13 століттях, особливо в норманських країнах та в Англії, після захоплення її норманами. В 14-15 ст. ст. як і в нашому Острозі, на місце дерев'яних укріплень, з'являються камінні і муровані. Особливо добре збереглися такі твердині в Англії. Головний будинок серед укріплень тут носив назву “The Keep”, слово трудне для перекладу. В данім випадку значить „державна”, або „скарбниця”, або й „в'язниця”. Будинок той, здебільшого, складався з трьох поверхів: верхнього, в яким мешкав володар краю з родиною, середнього, де перебувала і мешкала залога, та нижнього, у підземеллях, де тримали в'язнів. Такі „кіпи” ми подибуємо в Довері, Рочестері, Віндзорі, та по інших історичних містах Англії. Дуже правдоподібно, що головна „палата” на замку в Острозі мала призначення власне такого „кіпу”. В кожному разі, древню назву „Остріг” не треба змішувати зі зглядно новітньою московською назвою „острог”, що є специфічно московське окреслення **виключно** в'язниці, і то, здебільшого, каторжної в'язниці на Сибіру, де до останніх часів (а може й нині), замість мурів, будовано островерхі частоколи. Тут подібність лише зовнішня нашої будови, або радше способу будови з 11-го століття і московських будов з 19 і 20-го ст., але зміст і призначення будови та значіння слова — цілком інші.

РОЗДІЛ 1-ий

Від найдавніших часів до литовської доби.

„Земля замчиськ і городищ,
Де кожен камінь б'є глаголом”...

Є. Маланюк.

„Досі-говорять: понад ті руїни,
Коли засяє місяця проміння,
Князів Острожських підносяться тіні,
А на них зброя й мечі сріблісті,
Поміж ними легка хитається мара
Блідої дівчини, мов би та причинна,
У неї усміх на устах,
А чути плач і голосіння.
То спадщини багатой офіра бідна”...

„Легенди” — Головінський.

Остріг стоїть на лівому, північному й вищому березі ріки Вілії, при її впаді у Горинь. Первісний дерев'яний замок Острожських був збудований в 13 ст., але та будова не збереглася. На її місці кн. Василь у 15 ст. збудував мурований замок. Він збудований на невеликій горі, правдоподібно частинно насипаний, бо занадто правильної, майже круглої форми, у віддалі яких пів кілометра від берега Вілії, на півдні, та у такій же віддалі від ріки Горині, на сході. На південнім заході й на північно-західній стороні замкова гора відділена від решти міста глибоким ровом (колись річка Грабарка), а на півночі круто спадає до площини т. зв. „старого міста”.

Сама замкова палата, відреставрована частинно в 1870 р. і в 1910-13 рр. архитектом В. Леонтовичем, стоїть в південно-східнім куті замкової гори. Квадратовий будинок палати височиться яких три поверхи понад площиною гори і з зовнішнього південного боку грубезними стінами

Гравюра руїн Острозького замку неznаного автора,
мабуть з кінця 17-го віку.

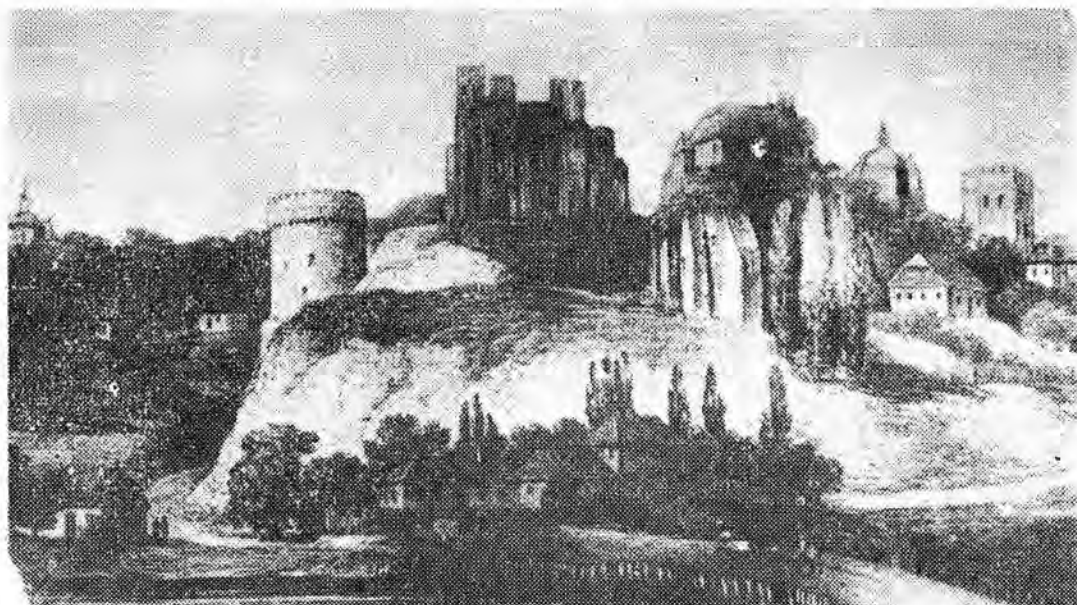
її нерегулярними шкарпани сягає самих підстав замкової гори. З північної сторони, з подвір'я, широка брама-порталь провадить до монументального, але порожнього будинку палати, без підлог і без стель, лише з грубезними сволоками вздовж і впоперек, що вказують на численні „поверхи” і підземелля. Дерев'яні колони партеру — різьблені. Осібні камінні сходи, ззовні будинку, провадять до 3-го, найвищого й цілковито відреставрованого поверху, що складається з одної великої залі й кількох малих кімнат. Великі двері провадять із залі на пів-круглу терасу, чи балькон, звідки відкривається чудовий вид на Плужанські ліси, що починаються відразу за Горинню і Вілією. У цім відреставрованім поверсі містився ще 1939 р. музей. Цині музей є значно розбудований і має 7 відділів.

У південно-західнім куті замкової гори збереглася кругла, романської будови, т. зв. „нова” вежа: п'ятнадцять метрів у діаметрі, двадцять метрів заввишки, з мурами щонайменше один метр грубими, з кількома бійницями та

з неправильної форми (облупаним) парапетом зверху, і з гарними гзимсами, що оперізують вежу навколо, яких два метри від верху; назагал, стіни чудово збереглися. Вежа порожня в середині, долівка поросла травою. Як пише Логвин: „В плані вежа має форму неповного кола, з якого відтято невелику частину (від двора замку). Вежа мурована з великих каменів-вапняку й пісковіку, в якому є незначна домішка паленої жовтої цегли. Вежа робить надзвичайно сильне вражіння ззовні”. (Г. Н. Логвин, „Замок в Острозі” — Київ 1959 р.). Властиво, зовнішнім виглядом вона цілком нагадує вежу з могили Цецилія Метеллі при Віа Аппія в Римі. (див. ст. 20, 21).

У західнім куті замкової гори стоїть двоповерхова дзвіниця, що є рівночасно замковою брамою; дерев'яний місток через рів провадить від дзвіниці до міста. Сама дзвіниця, мабуть, пізніша надбудова над в'їздовою брамою.

У північній стороні замкової гори стоїть чудова струнка, п'ятибанна Богоявленська церква, теж відреставрована 1891 р. (вона була збудована в 15 ст., але зруйнована 1648 р.). „Церква поставлена в системі оборонних мурів так, що її північна сторона з бійницями була водночас про-

„Замкова Гора” в Острозі, рисунок з натури Наполеона Орди (не дуже докладний), зроблений біля 1876 р. Собор перед „відновленням”.

від самої Бони, котра бувала в Острозі. Бельмаж виходить на південну дорогу, що веде до Межирича, Ляховець, Ямполья й Шумська.

На захід від замку знаходиться т. зв. Красна Гора, де збереглася чотирокутна вежа 15-20 метрів висока. (Див. ст. 117). Далі на захід доли розкинені по горбах, що носять назву „Кидри”, мабуть від кедрів, які, можливо, колись росли там. Ще далі на захід, „Кидри” переходять у „Карпати”, а далі місто кінчається касарнями. „Дубенська” вулиця (ця назва давня, нинішньої назви не знаю), що перетинає ціле місто зі сходу на захід, виходить тут на широкий „Миколаївський” шлях з великими „висадами” і старезними тополями по боках. Шлях той провадить до Дермані й Дубна.

На північ від замкової гори, вздовж Горині, тягнеться Татарська вулиця, де мешкали татари, оселені там кн. Константином Ів. у 16 ст. Ціла та дільниця носить назву Зарванець. Там, при самім в’їзді до міста, стоїть добре збережена в’їздова брама ренесансового стилю. На схід від Татарської вулиці, в долині, ринок і т. зв. „Старе місто”, головно жидівська дільниця з гарним ренесансовим будинком синагоги й ратушем, фундації кн. Константина Конст. Ще в 1916 р., в стіні синагоги мені показували вмуровану гарматню кулю, яку називали „наливайків-

Загальний сучасний вигляд Замкової Гори в Острозі зі сторони Віллі (з півдня).

Палата Острозького Замку з південного сходу.
Сучасний вигляд.

ською", хоч Наливайко, в дійсності, ніколи не бомбардував Острога, але куля могла бути козацькою, з 1648 р.

За р. Вілією є невеличке „Нове Місто", (ст. 119) власне кільканадцять міщанських садиб, звідки одна дорога провадить на північний схід до села Вільбовка і стації Кривина, дванадцять ктм. віддаленої від Острога. Згідно з „царськими" плянами це й була залізнична стація м. Острога. Друга дорога, піскова, провадила з Нового Міста на південний схід, поринала відразу за містом у старезні соснові ліси й ними вела до Плужня й Заслава.

У 17 ст. Остріг мав сім передмість: Татарське (чи Зарванець), Мокра Воля, Суха Воля, Габина Воля, Шатерники, Заслав'я й Бельмаж. Було понад двадцять більших вулиць.

Правдоподібно, в давні часи згадані вежі на Зарванцю, Красній Горі і замок лучили оборонні мури, згл. вали, що оточували властиве середмістя (є згадка про церкву св. Миколая, що була на Бельмажі, „на паркані”, отже мусів бути якийсь „паркан” і, щонайменше, вали навколо міста).

Ані за царських часів, ані за польських, не було зроблено жадних розшуків за ними. За радянських часів поважні дослідження зроблені згаданим уже Логвиним (див. його „проект реконструкції”, ст. 25).

За царських часів Остріг був затишним повітовим містом, у яким центром життя були дві, либонь найстарші, на Волині середні школи: хлоп'яча гімназія, від 1865 р. на Красній Горі, та жіночий інститут, від того самого

Портал палати зі сторони замкового подвіря.
Праворуч сходи до 3-го поверху — музею

**Кругла або Нова Бежа на Зимовій Горі,
з 16-го століття.**

тало на берегах Чорного моря й було згодом перещеплене вглиб кавказької і закаспійської Скитії, де власне була колыска Сасанідів.

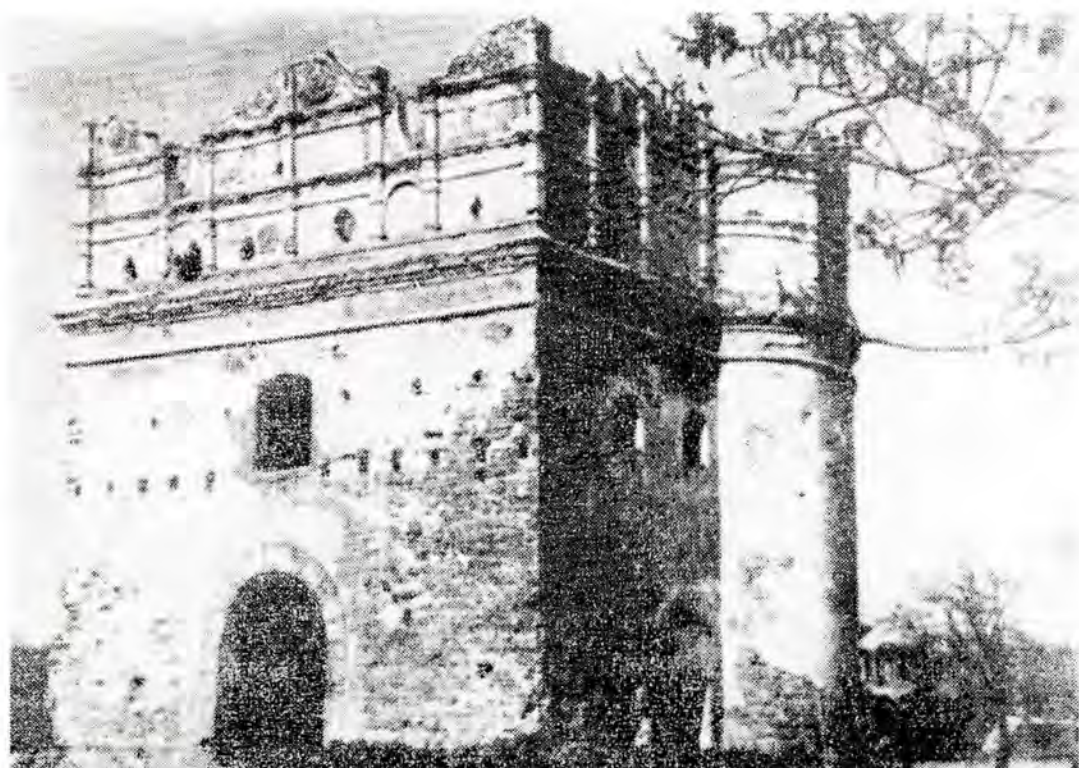
Срібний скарб з Хом'якова, перший вістун торгівлі Волині і взагалі західньо-українських земель з близьким Сходом. На жаль, його частини розпорошені по приватних і державних збірках у Києві, Ленінграді, Кракові, Нью-Йорку”.

Можна припускати, хоч би судячи з назви села Дуліби, що околиці Острога були заселені Дулібами. Але про Дулібів існує багато версій. Наш літописець Нестор уміщує їх трохи далі на захід, „там де Волиняне чи Бужане”. Справу комплікує факт, що були, правдоподібно, два різні племена Дулібів: одне на Волині, друге на півдні Чехії. Про котрих саме Дулібів пише літописець, коли згадує про знущання Угрів над ними, невідомо. А можливо, що початково було лиш одне плем'я Дулібів на Волині й частина його була примусово переселена на захід у Чехію, Уграми. В кожному разі М. Грушевський вважає східньою межею розселення Дулібів ріку Случ, отже, Остріг знаходився на їх території.

У Геродота є згадка, що північна Волинь була заселена Неврами (5 ст. до Хр.), які, як більшість істориків думає, були кельтами. Про побут кельтів на Волині свідчать деякі кельтські назви місцевостей: Белз, Вілія, Дубно, Стир, Стубло. Зрештою, на Ковельщині є село Невір, а біля р. Прип'яті — озеро Невір (м. і., ідентична назва Nevers існує в середушій Франції — це чудове середньовічне місто).

Ще кілька слів про Горинь, цю найдовшу й найбільшу з волинських рік, що оточує зі сходу Остріг і надає „характеру” цілій околиці. Її довжина — коло 480 км., її джерело на Крем'яниччині, в горах Авратинських, і тече вона на схід, творючи знамениті волинські стави: біля Вишнівця, Борщівки, Ямполя та Ляховець (нині вже, здається, ставів немає) і коло Заслава заточує дук та вертається на захід до Острога, звідки простує на північний схід. Під Велунем приймає Случ і тече далі на північ і впадає в Прип'ять двома рукавами: Ветлицею, що є сплавна, та Неправдою — несплавний рукав. Горинь сплавна більш-менш від Дубровиці.

Дуже цікаву розвідку про Горинь написав Ю. П. в „Літописі Волині” ч. 3. — „Найстарші згадки про Волинь: Єрідан - Горинь”. Єрідан, це назва легендарної річки в оповіданнях Гезіода з 7-го ст. перед Христом, у зв'язку з древнім мітом про Фаетона, сина бога сонця — Геліоса. Фаетон,

Вежа на Красній Горі в Острозі (Луцька Брама).

один із семи синів Геліоса, що мешкали на Родосі, давно докучав батькові, просячи його, щоб той дозволив йому проїхатись його колісницею і чвіркою коней, якими Геліос щодня об'їздив землю зі сходу на захід. Просьбу сина Фаетона підтримали його мати Рада і дві сестри: Прота і Клімена. Геліос остаточно згодився. Фаетон одразу знісся чвіркою дуже високо, аж усіх охопив жах, пізніше знову летів так низько над землею, що палив усе на її поверхні. Бачучи таку небезпечну забаву Фаетона, Зевс вельми розгнівався і блискавкою вбив його. Фаетон упав до ріки Єридану, сестри ж його з жалю обернулись у тополі над берегом тієї ріки, а сльози їх стали бурштинами.

Усі пізніші історики в різних місцях „уміщевлювали” ту річку. Ю. П. вважає, що це власне була р. Горинь. Слово „дан” по кельтськи значить ріка, а „Єрі” дуже співзвучне з „Горинь”. Однак, найважливіший доказ це — бурштини. Геродот вважає, що ріка та впадала до Північного Моря, й що нею сплавляли бурштини до Греції. Горинь тече на північ, а археологічні розшуки тридцятих років нашого

століття довели, що над Горинню, в околицях Дубровиці, були (і ще досі є) значні злеговища бурштинів і що Горинню йшла жива торгівля бурштинами з Римом і Грецією.

Це, мабуть, чи не найстарша (хоч дуже недавно знайдена) легенда, пов'язана з Горинню.

Хоч інші сучасні знавці мітології, як прим. Роберт Гревс²⁾, вважають, що Єрідан, це ріка По в північній Італії.

В околицях Острога, понад Горинню, як і в інших частинах Волині, розкидані численні городища, що зберігають теж не одну таємницю давнини нашого краю.

Я. Пастернак вважає городища „найбільш прикметними пам'ятками часів Київської Русі”, вони, після нього, „є залишки колишніх укріплень-поселень”.

У 1952 р. польський історик, Я. Гофман³⁾, спираючись на факті, що деякі з тих городищ побудовані на західних берегах річок, вважає, що вони, правдоподібно, будовані були... поляками! Гідну відповідь тому, до речі, поважному знавцеві історії Волині, дає той же Ю. П. у „Літописі Волині” ч. 3, та в „Поправках” до ч. ч. 1 і 2 того ж „Літопису”. Твердження Я. Гофмана безпідставні. Хоч я не археолог, сам знаю кілька городищ на Волині, наприклад біля Мирогощі та Глинська, що збудовані „фронтом” на північний захід.

Першу історичну згадку про Остріг знаходимо в нашому найстаршому літописі Нестора під р. 1100⁴⁾.

З огляду на важливість цієї дати, такої цікавої у нашій історії, дозволю собі повторити цілу, зв'язану з цим, повість, як її переказує літописець⁵⁾:

„В літо 6608 (1100 р.) створиша братия мир межі собою — Святополк и Володимир, Давыд и Олег — в Утичех, місяца иуния во 30; ту же прииде к ним и Давыд Игоревич и рече к ним: „на что мя есте призвали, — се аз, кому до меня обида?”

2) „The Greek Myths”. Robert Graves 1955.

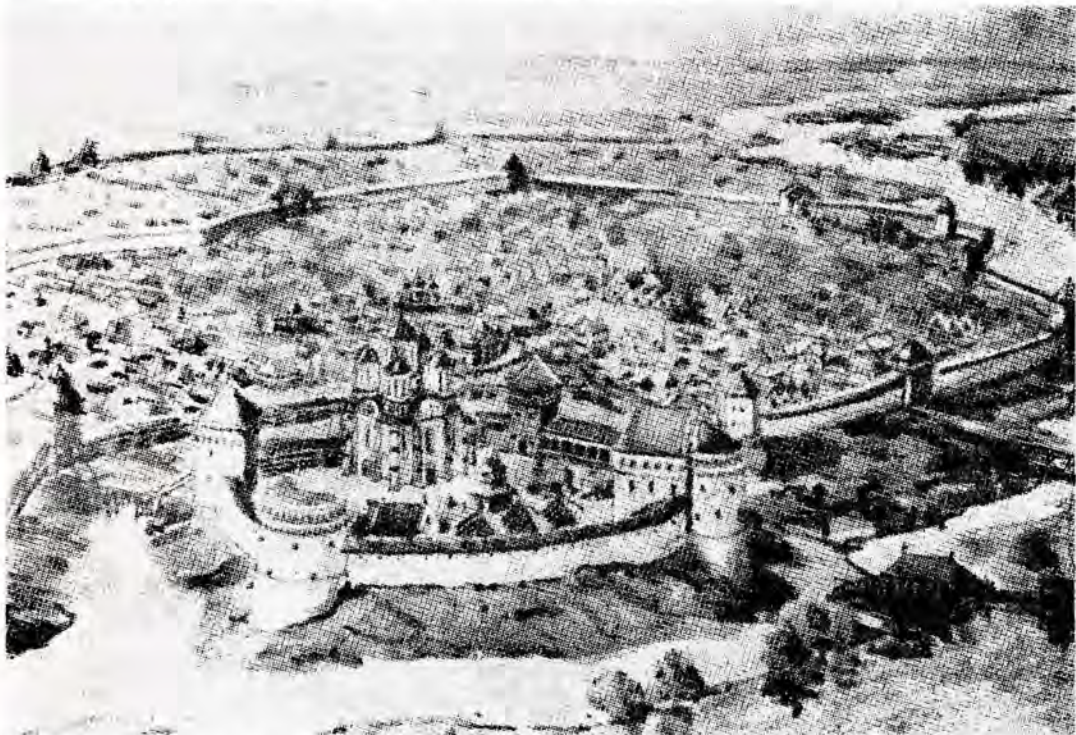
3) Teki historyczne, 3-4, 1952. J. Hofman — „Uwagi historyczne do najdawniejszych dziejów Wołynia”.

4) М. і. докладно 47 літ раніш, ніж уперше згадано Москву.

5) „Московский летописный свод”, вид. Академії Наук СРСР, 1949.

„И рече ему Володимир: ты присылає еси к нам жалуватися про свою обиду. И се всі есьми на едином місті то пошто не жалуєшся на кого ти будет жалоба. И не отвіща Давыд ничто же. И вставше вся братия, — и поидоша на кони — и сташа коиждо их со своею дружиною. Святополк со своими, а Володимир такожде, — а Давыд и Олег со своими. Всі разио. Давыд же, сідяще на місті иді же всі прежде сиділи — зане не припустяху его к себѣ — но особь думаху о нем. И совіщавше послали к нему мужи свои. Святополк - Путятю, Володимир - Оргеста и Ратибора, Давыд и Олег - Торчина. Послании же пришедше и рькоша Давыдови: „послаша к тебѣ братия твоя рькуще: не хотим ти дати стола Володимирского, — зане сотворил еси зло, — якого же не бывало в Руси. Мы же тобѣ зла не творим никоегоже не имам тебѣ, но се ти даем: шед, -- сяди в Божеці — во Острови (Острозі, П. Ш.), — а Дубен и Чарторыск даєт ти Святополк, — а Володимир ти даєт 200 гривен, а Давыд и Олег 200 гривен...”

„И Давыд сяді в Божеці. И по сим вдаєт ему Святополк Дорогобуж, — в нем же и умре”.

Острів при кінці 16-го ст. Реконструкція після Г. Н. Логвина, Київ, 1959 р.

Ця перша згадка про Остріг є фіналом жахливої трагедії, що скоїлась 1097 р. Давид, якого тут інші князі судять, „не припустяху” до себе і „особь”, це той, сумної пам’яті Давид Ігоревич, син князя Володимирського, що в другій половині 11 ст., літ зо двадцять провадив запеклу боротьбу за Волинь, а, властиво, місто Володимир, з одного боку, з князями Київськими, а, з другого, з Ростиславичами Галицькими. Ці війни закінчились з’їздом князів у Любичі, в кінці літа 1097 р., з’їздом — „на устроение” мира. Мир і згода ніби були осягнені, але, як пише літописець: „диявол бяше печален о любви сей”. Вже 5-го листопада того ж 1097 р. Давид Ігоревич у нападі підозри вхопив кн. Василька Ростиславича в Києві й осліпив його.

Подія ця стрясла цілою Руссю й зруйнувала Любичську згоду.

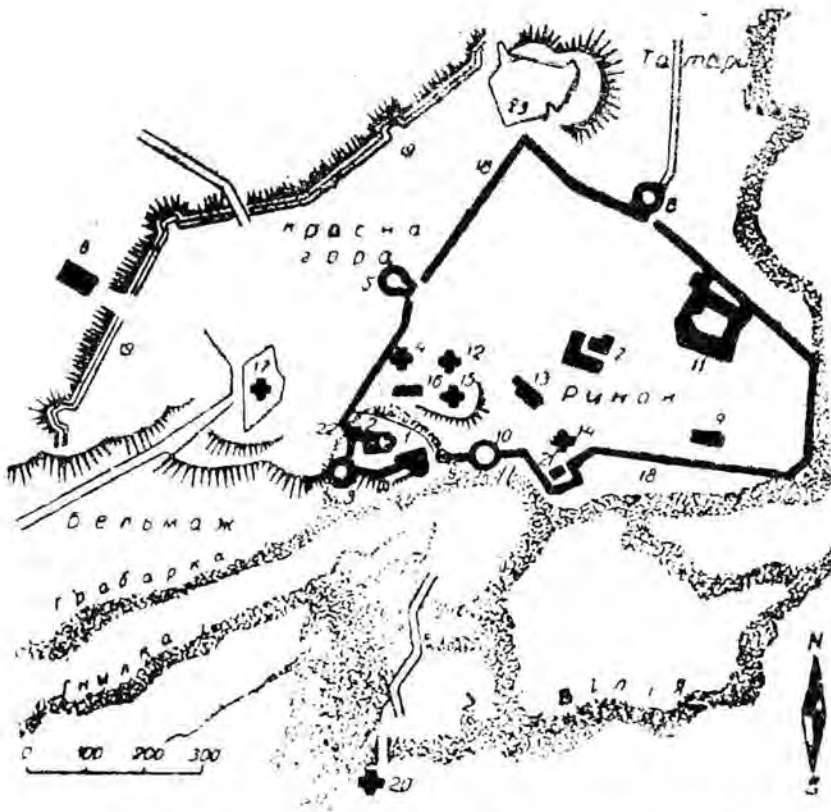
З’їзд князів в „Утичах”, або у „Вятичах” (де це було, невідомо), це, власне, остаточний і, треба сказати, досить лагідний суд над злочинним князем.

Поминаючи однак цілу суть цієї сумної повісті й вертаючи до Острога, ми бачимо, що город цей дістав кн. Давид Ігоревич, мовляв, за кару, з чого можемо зробити висновок, що Остріг, мабуть, був тоді одним із численних, але менше важних, не столичних городів на Волині.

Існує деяка розбіжність історичних даних, щодо дальшої долі цього першого князя Острожського: І. Левкович*) уважає, що Давид Ігоревич заміняв Остріг, разом з іншими перечисленими місцевостями (Дубно й Чарторийськ), на Дорогобужськ (тридцять верст на схід від Острога), й що помер той князь і був похований в Дорогобужську 1112 р. Кардашевич теж згадує 1112 р., як рік його смерті, але каже, що він був похований в церкві Богородиці на Кляві в Києві. Літопис подає рік смерті — 1120, і що князь був похований в Дорогобужську.

Крім того відомо, що жінкою кн. Давида Ігоревича була донька польського короля Володислава Германа. Князь Давид мав сина Всеволода, а той синів Гліба й Мсти-

*) Нарис історії Волинської Землі, 1954 Вид. І.Д.В. Вінніпер.

Плян м. Острога 17 ст. після Г. Н. Логвина.

Пам'ятники, які збереглися:

1. Замок князів Острожських XIV—XVI століть.
2. Церква Богоявленська XV століття.
3. Вежа Замкова.
4. Костьол XIX століття, збудований на тому місці, де була Пречистенська церква у XV столітті.
5. Вежа Луцька (XVI століття).
6. Вежа Татарська.
8. Костьол і кляштор капуцинів; тепер будівлі середньої школи-інтернату.
9. Синагога XVI століття, зруйнована.

Пам'ятники, які тепер не існують:

7. Ратуша.
10. Дерев'яна Вежа.
11. Єзуїтський колегіум.
12. Церква св. Миколая.
13. Шпиталь.
14. Церква Борисо-Глібська.
15. Успенський собор.
16. Академія і друкарня XVI століття.
17. Церква П'ятницька XVI століття.
18. Мури, які оточували фортецю XVI століття.
19. Фортечний вал XVII століття.
20. Церква Воскресенська.
21. Колегіум Нобіліум (1640 рік). Костьол кармелітів.
22. Нижній замок князів Острожських.

слава, але ані сини, ані внуки кн. Давида не княжили в Острозі. Остріг, мабуть, зайняв Ярослав Святополкович, син великого князя Київського.

Можна лише припускати, що дальша доля Острога була так змінна, як і доля цілої Волині, а особливо Погориння. Ціле майже 12-те століття провадилась боротьба за опанування усієї Русі межи двома коаліціями: з одного боку, князі Суздальські (Юрій Довгорукий та Андрій Боголюбський) та князі Галицькі, Ростиславичі, з другого боку, Ізяслав та, пізніше, Мстислав Київський, та Мстиславичі Волинські. Волинь, звичайно, тримала сторону Києва й в тих перехресних змаганнях мала ключеве значіння. Нездарма Андрій Боголюбський, який хвилево зайняв частину Волині, зробив своєю столицею Пересопницю⁶⁾.

Остаточна, концепція Київсько-Волинська перемогла й стабілізація відносин наступила з приходом до влади кв. Романа Мстиславича, який об'єднав усю Русь, за винятком Суздальщини. Усталений кв. Романом порядок був ще більше утривалений королем Данилом, як королівство Волинсько-Галицьке, яке проіснувало до половини 14-го століття.

Дивно, що за весь цей час не маємо жодної згадки про Остріг. Немає Острога у списку городів, зруйнованих Батием у часі першої татарської навали 1240 р. Немає теж у числі укріплених городів, що їх Бурундай в 1254 р. зажадав від короля Данила знищити. Не значить це, однак, що Остріг взагалі не існував. Можливо, що місто було знищене татарами в 1240 р. й ще не було відбудоване за короля Данила.

Перші згадки про Остріг з'являються знову щойно в 14-ім столітті, що, як і попереднє, було часом величезних політичних змін на Русі.

6) G. Vernadsky, "The Mongols and Russia", Yale Univ., 1953.

РОЗДІЛ 2-ий

Литовсько-Руська доба.

По смерті короля Юрія 2-го, в 1340 р., Галичину й Волинь намагається зайняти польський король Казимир. Волинські й галицькі бояри визнають своїм князем Дмитра-Любарта Гедиминовича, що був одружений з донькою Юрія 2-го.

Князеві Любартові, разом з його намісником у Львові, боярином Детком, пощастило було спершу вигнати поляків з Галичини. На допомогу йому стали всі руські князі й бояри, що залишились на Волині та в Галичині по татарській та литовській займанщинах, крім того Любарт покликав на поміч татарів. Але боротьба за Волинь і Галичину не вщухала й продовжувалась аж до 1366 р., коли наступило остаточне розмежування руських земель поміж Польщею та Литвою.

Один примірник акту згоди того розподілу знаходиться м. і. в "Archivum" чи "Monumenta Ducum in Ostrog", або в "Księga Hramot kniaziów Ostrogskich" у архіві Сангушків зі Славути, архіві, що був зібраний і передрукований В. Горчаком у Львові 1890 р. Цей акт фігурує в тім виданні, як документ ч. 1-ше, писаний він руською мовою й починається словами: „Се аз князь Великий Дмитр...”

При читанні тієї грамоти відчувається, що писав її князь руський, хоч і литвин з походження, який одідичив не лише частину руського королівства, але й культуру, й віру, й духа Русі.

Після Вернадського⁷⁾, оскільки penetрація Литви на Русь була швидкою (1363 р. Ольгерд зайняв майже всю Русь і став на березі Чорного Моря) й носила радше мирний і матримоніальний характер, остільки ж швидким було

⁷⁾ G. Vernadsky, "The Mongols and Russia" — ст. 156 і ст. 238.

розповсюдження й перемога руської культури, мови й віри на Литві.

Що торкається кн. Дмитра, то дивно, чому наші всі історики уперто звать його Любартом, коли він сам рідко коли себе інакше іменував, як Дмитрієм.

Повертаючи до першого акту з архіву Сангушків, де власне в першій грамоті згадано Остріг, там знаходимо перечислені слідуєчі городи, які залишились у володінні кн. Дмитра: Стожок, Данилів, Закаміння, Шумськ, **Остріг**, Полонне, Межибіж, Ветли, Любязь, Чорний Брід, Камінь, Мельниця, та ще в 1350 р. відібрані від поляків: Луцьк, Володимир, Берестя, Холм, Крем'янець, Перемишль, Олевськ, Белз, Грабовець, Щербатин і Лопатин.

Про князя Дмитра-Любарта залишились досить численні згадки й по інших архівах, які підкреслюють руський характер того князя. Так Л. Крушинский в „Исторические очерки Волыни”, стр. 69 - 70, й також Т. Stecki, “Wołyń”, стр. 40, подають тестамент кн. Любарта-Дмитра, наче б писаний 1378 р.; оригінал мав згоріти в Луцьку 1589 р., але видно залишився відпис у одній з церков. Ось виімок з того тестаменту:

„Божию Милостю Святої Матери нашої и Св. Иоана Богослова — Я — Любарт-Димитрій Гедиминович — князь Луцкий и Володимерский — помишляя о души своей и будучи в здоровом розуми и желая души своей спасения записал и дал село свое Рожище Св. Иоану Богослову — Соборной Церкви в городи Луцку на вічний времена . . .”, далі згадуються ще села: „Буща, Великий и Малий Мизоч, Будораж, Пивне и Тестовичи”, а далі „Всіми тими селами даними на церков Божию повинен владит господин наш богомолец Климентий Владика Луцкий и Острожский и всі его приімники вічно и ненарушно . . . при совищаниях князей наших и бояр наших радит и сеймоват всіми церквами, гашпиталями . . .”

Мова цієї грамоти радше пізнішого, ніж 14 ст., взору й правдоподібно був це досить „вільний” відпис тестаменту. Цікаво, однак, що в нім згадані „гашпиталі”, с. т. вже в 14 ст. мали б бути на Волині шпиталі! . . .

Любарт у міжнародних зносинах був уважаний за монарха всієї Русі, видно це з листа-хартії, писаний до нього візантійським імператором Іоаном Кантакузеном у 1347 р. Імператор повелів, щоб „у всій Русі-Малій і Великій, най буде один митрополит, а саме — митрополит Київський”⁸).

Кн. Дмитро-Любарт помер десь 1385-86 р.

З пізніших грамот архіву Сангушків ми довідуємось, що вже за його часів, між 1340—1360 рр., Острогом володів **кн. Данило, властивий основоположник роду князів Острожських**. Про нього знаємо лише, що він розбудував замок у Острозі, та що разом з боярином Детком зі Львова воював проти польського короля Казимира.

Існує кілька гіпотез про походження кн. Данила:

1. Що він прямий нащадок короля Данила, подають старі польські джерела, як хроніка Стрийковського⁹), теж і деякі новітні польські джерела (див. далі).

2. Що походить від руських бояр, яких багато залишилось на Волині по татарській навалі.

3. Що походить від князів Турово-Пинських.

Ця остання гіпотеза найпевніша й її висунув М. Максимович¹⁰). Побудована вона на згадці в Печерським Патерику¹¹) під наголовком: „Род князя Константина Івановича Острожского”, при чому перечислені імена слідуєчих пра-отців князя в такому порядку:

8) G. Vernadsky, “The Mongols and Russia”, стр. 237.

Це м. і., перший грецький документ, де вжито назви „Мала” і „Велика” Русь. Вжито їх, очевидно, в тодішнім грецьким значінні. Греки називали тоді властиву, первісну й корінну Грецію — „Малою Грецією”, цілу ж імперію візантійську, включно зо всіма „варварськими” кольоніями — „Великою Грецією”. Пріоритет тут належить безперечно до окреслення „Мала”. Ці ж терміни вже у цілком іншому сенсі були вперше вжиті москалями в 1654 р. в титулі: „Цар усієї Великої і Малої Русі”. Але тут „велика” вжито в сенсі — більша, старша — с. т. пріоритет змінено. (Чи вмисне, а може просто через помилку).

9) “Kronika Polska, Litewska, Żmudska i Wszystkich Rusi”, М. Strykowski. 1582.

10) М. Максимович, „Собрание Сочинений”, т. 1., 1876, Киев.

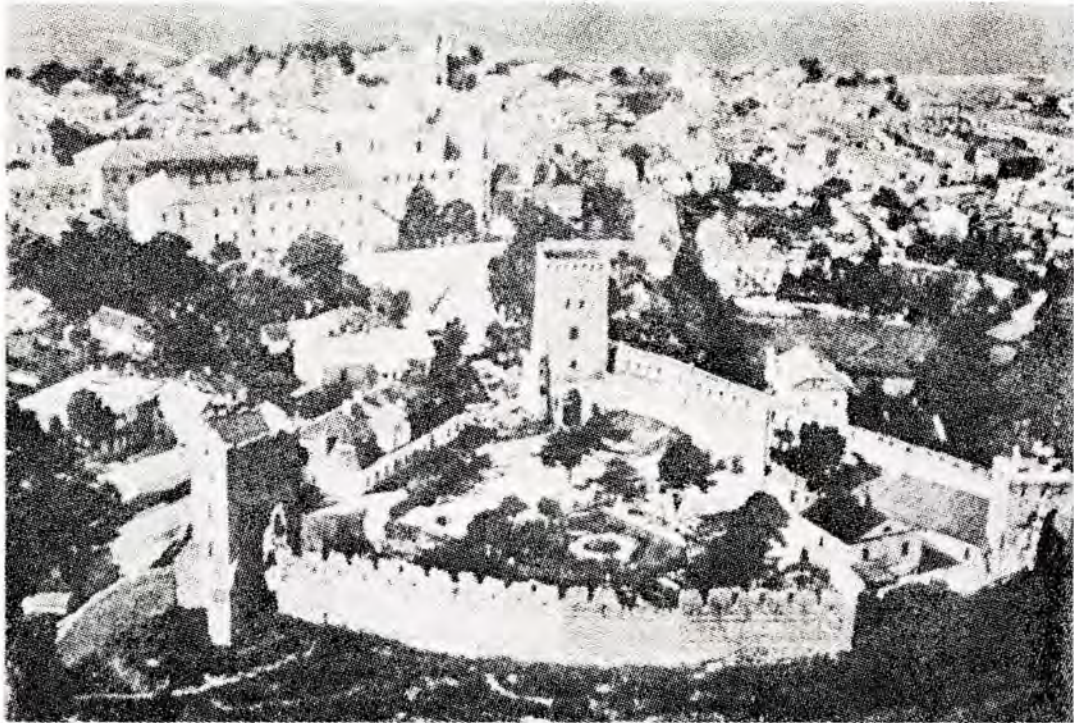
11) „Патерик или Отечник Печерский” — вид. 1678.

Князь Федір Данилович Острозьський, син кн. Данила,
основположника роду князів Острозьських.
Фотокопія зі старовинної гравюри зберігається
в Острівському Музеї.

„КНЯЗЬ ЮРІЙ — КНЯГИНЯ ВАРВАРА
КНЯЗЬ ДМИТРІЙ — КНЯГИНЯ ЄЛИСАВЕТА
КНЯЗЬ ДАНИЛО — КНЯГИНЯ ВАСИЛИНА
(це власне наш перший кн. Данило Острозьський,
див. родовід в кінці книги).
КНЯЗЬ ФЕДІР — КНЯГИНЯ АГАФІЯ”.

В іншому місці того ж Патерика кн. Юрій і кн-я Вар-

Луцьк і Замок Любарта в Луцьку (з літака), де в 1427 р. (1429 р.) відбувався з'їзд володарів Середньої і Східньої Європи.

вара названі: „благочестивими князями Туровскими, що від св. Володимира походять”.

Той кн. Юрій був сином Володимира, що княжив у Турові й Пинську. Він згаданий м. і. в Іпатському літописі з приводу перемоги кн. Василька над литовцями в 1262 р., потім, у тому ж літописі, подано: „в літо 6800 (1292) представися князь Пинский Юрій, син Володимиров...”

Як я згадував, польський хронікар з 16 в. М. Стрийковскі виводить кн. Острожських від короля Данила. Рівно ж сучасний польський історик В. Двожачек, у його капітальній праці – „Генеалогія”, теж вважає, що вони походили від короля Данила. Але в його дуже докладній генеалогічній таблиці бракує, здається, одної генерації (див. таблиці в кінці книги).

Російський історик-родознавець Н. Баумгартен підтверджує походження кн. Острожських від кн. Турово-Пинських. Те саме стверджують слідуєчі польські історики: Й. Яблоновскі, К. Левіцкі, З. Радзиміньскі, Ф. Конечни,

а Бонецкі та О. Галецькі підтверджують їх походження від Рюриковичів¹²⁾).

Я думаю, що на підставі нашого Печерського Патерика та всіх вищезгаданих дослідів походження кн. Острожських від кн. Турово-Пинських можна нині вважати за майже усталений факт (див. герб князів на окладинці)¹³⁾).

Яке було прізвище княгині Василиці, жінки кн. Данила Острожського, не знаємо докладно. Кардашевич¹⁴⁾ згадує, що існував запис княгині Василиці землі „Чепель”, на евангелії в церкві св. Миколая в Острозі. Чи була вона з роду Чепель? Не відомо, та, зрештою, і та евангелія, і сама церква згоріли в 1703 р.

У князя Данила були чотири сини:

Олекса, що постригся в монахи, в Печерській Лаврі. В ченцях він був названий Олександром і помер у Лаврі.

Дмитро та **Михайло**, обидва згинули в молодім віці, в битві проти татар над Ворсклою 1399 р.

Федір перейняв Остріг від батька, однак не відомо коли, бо й дата смерти кн. Данила не є znana. Однак, маємо

12) W. Dworzaczek, „Genealogia” — 1959.

J. Jablonowski, — „Heraldica” — 1752.

K. Lewicki, — „X-ze Ostrogski”, 1932.

Z. Radzimirski-Rulikowski, — „Kniaziowie i Szlachta”.

N. de Baumgarten, — „Genealogie et mariages occidentaux des Rurikides Russes”, 1927.

F. Koneczny, — „Jagiello i Witold”, 1893.

O. Halecki, — „Dzieje Unji Lubelskiej”, 1919.

J. Hofman — неопублікована нотатка, надіслана до І.Д.В.

A. Boniecki, — „Poczet Rodów”, 1887.

A. Boniecki, — „Herbarz Polski”, 1899.

13) Деяке світло на це питання кидає також герб кн. Острожських. Опис: в лівому, верхньому, т. зв. „головному” полі герба (сerhalum scutum) знак св. Юрія. Тим знаком печаталися усі князі Рюриковичі. Інші три поля герба: знак „Погоні”, то знак литовський, прийнятий кн. Василем Острожським від жінки, Ганни Корибут; знак „Огоньчик”, півколо зі стрілою, прийнятий кн. Іллею від жінки Беати Костелецької; знак „Леліва”, півмісяць із зорею, прийнятий кн. Костантином Костантиновичем від жінки Софії Тарнавської. Ці останні три поля герба могли змінити місце в залежності, як рід розростався: знаки бабунь і прабабунь відходили в нижчі поля, але головний знак роду, св. Юрій, незмінно залишався в „головному” полі.

14) St. Kardaszewicz i A. Jablonowski, — „Dzieje dawniejsze m. Ostroga”, 1913.

грамоту, видану 4. 11. 1386 р. королем Володиславом Ягайлом у Луцьку, якою він дає кн. Федорові Остріг разом з землями "Ostrogum с. districtu", і ставить його у васальну залежність від Любарта. Того ж самого дня, особною грамотою, великий кн. литовський Витовт рівно ж дає Остріг кн. Федорові та ще додає: Корець, Заслав, Хлапотин, Іваничі, Хрестовичі, Красне і Крупу*).

У тому ж році король Ягайло призначає кн. Федора своїм „намісником” у Луцьку й кн. Федір складає присягу бути вірним Ягайлові та Луцька нікому не віддати.

Того ж року сини кн. Любарта: Федір, Лазар і Симеон та їх мати Ольга прирікають кн. Федорові Даниловичеві, що „не будуть мати жадних прав на його маєтки”.

19. 12. 1390 р. король Володислав Ягайло дає кн. Федорові Заслав (вже раз „даний” кн. Витовтом) та Бродів, а пізніше Брацлав.

16. 4. 1392 р. король Вол. Ягайло признає всі привілеї шляхті луцькій.

3. 7. 1396 р. вел. кн. Витовт „затверджує” кн. Федора у Луцьку і дає йому Бродів, Радосольці, Свіщево, Озеряни, Городницю і два Ставки¹⁵⁾.

Усі ці надання й відзначення підкреслюють раптово зростаючу політичну вагу й потугу кн. Федора, крім того увидатнюють певного роду залицяння і польського короля, і великого кн. литовського до славного руського князя¹⁶⁾.

Намісництво Луцьке безперечно давало князеві Федорові владу майже над цілою Волинною.

*) Деякі історики заперечують ідентичність цього другого акту „надання”.

15) Усі ці дати взяті з "Monumenta Ducum in Ostrog".
Більшість грамот писана руською мовою, лише поодинокі латиною.

16) О. Галецькі в "Dzieje Unji Jag." так вияснює ситуацію: „ото ж король найпотужнішого з них (с. т. князів руських) кн. Острожського, звільнив з-під влади Любартовича і піддав короні польській, як безпосереднього васала” (стр. 124). Однак, додає Галецькі, „та пруба біла нескутечна” (стр. 147).

Усе це тим більше дивне, що кн. Федір Данилович зовсім не був приятелем ані польського короля, ані литовського великого князя¹⁷⁾).

Великий кн. Витовт був охрещений у вірі католицькій в 1383 р. в Тапляві, він прийняв хрест з рук німецького ордену й був названий Вігандом. Але вже 1384 р., мабуть для політичної мети, щоб здобути вплив і приятелів на Волині, він переходить на православія, в наступнім же, 1385 р., вертається знову до католиків, уже як Витовт. Від того більш-менш часу поміж Витовтом, а його братом кн. Свидригайлом (який, правдоподібно, залишився православним), починається запекла боротьба за руські землі. Боротьба та тривала аж до смерти Витовта 1430 р., коли Свидригайло врешті опанував Волинь.

Згідно зі старими хроністами, кн. Федір бере в цій боротьбі проти Польщі чинну участь по стороні Свидригайла*). В 1398 р., Свидригайла схопили сторонники Витовта (поляк Медунські) й скованого замкнули в Крем'янецькім замку (ст. 41), під доглядом крем'янецького старости Фалькенберга. Свидригайло просидів у тій в'язниці до 1408 р. В тім році кн. Федір послав до Крем'янця двох своїх довірених, якихось „Димитрия и Гелиота”, які служили розвідчиками для кн. Федора. На страсний четвер 1408 р. кн. Федір зі своїм сином і 500 чоловік війська несподівано з'явивсь у Крем'янці, визволив кн. Свидригайла з в'язниці

17) Т. Stecki. — „Wolyń, Lwów, 1864, t. 2, str. 208: „В останніх літах панування Володислава Ягайли жив на Русі певен князь Федько, приятель Свидригайла й найзапекліший ворог короля на Волині й Поділля, що не раз воював проти нього. Того Федька, який часто згадується в історії. Длугош називає „князем Острожським“*). „Також Ваповські й Стрийковські, й він сам, в документах, що залишились по нім, називає себе князем Несвіцьким (від маєтку Несвіда, нинішнього Несвіча, що знаходиться в Луцькім повіті). У даному випадку мова, очевидно йде не про кн. Федора Острожського, а Федора Несвіцького, якого старі автори не раз утотожнювали з одноіменним йому князем Федором Острожським або Федором Корибутовичем.

*) В. Сенютович-Бережний в своїй розвідці „Історичне місце кн. Федька Несвіцького” (Літопис Волині — 1958) вказує, що бойовим товаришем Свидригайла був не кн. Федір Острожський, а кн. Федько Несвіцький, вчинки якого хроністи приписали Острожському для більшої слави могутнього князя.

й відправив його в Угорщину. Свидригайло з Угорщини подався на Московщину, де отримав „уділ” у Володимирі на Клязьмі, але вже 1424 р. він князував у Чернигові.

У 1422 р. кн. Федір Острожський, разом з Зигмунтом Корибутовичем, сином Дмитра Корибута, князя Чернигівського, йдуть походом у Чехію, на оборону гуситів. Вони б'ють німців під Анзіком і займають, разом з таборитами Жижки, Віньцову, Прагу, а потім цілу землю Чеську, Моравську й Битомську, а Корибутович претендує до корони чеської. Той перший похід кн. Федора і Корибутовича в Чехію, що мав об'єднати Литву і Чехію, в протигагу зростаючої потуги Польщі, відбувся з намови кн. Витовта. Однак, та акція Витовта не вдалася. На перешкоді став король Володислав Ягайло, який увійшов у згоду з цісарем німецьким Сигізмундом (1426 р. в Старім Селі), який, власне, провадив боротьбу проти гуситів і претендував, очевидно, теж на корону чеську. Кн. Зигмунт Корибутович був відкликаний Витовтом до Литви. Боротьба в Чехії, однак, не вгасала й 1430 р. кн. Федір знову бере участь у новім поході в Чехію, коли по смерті Жижки, гусити знову кличуть Корибутовича на королівський трон¹⁷⁾ 18).

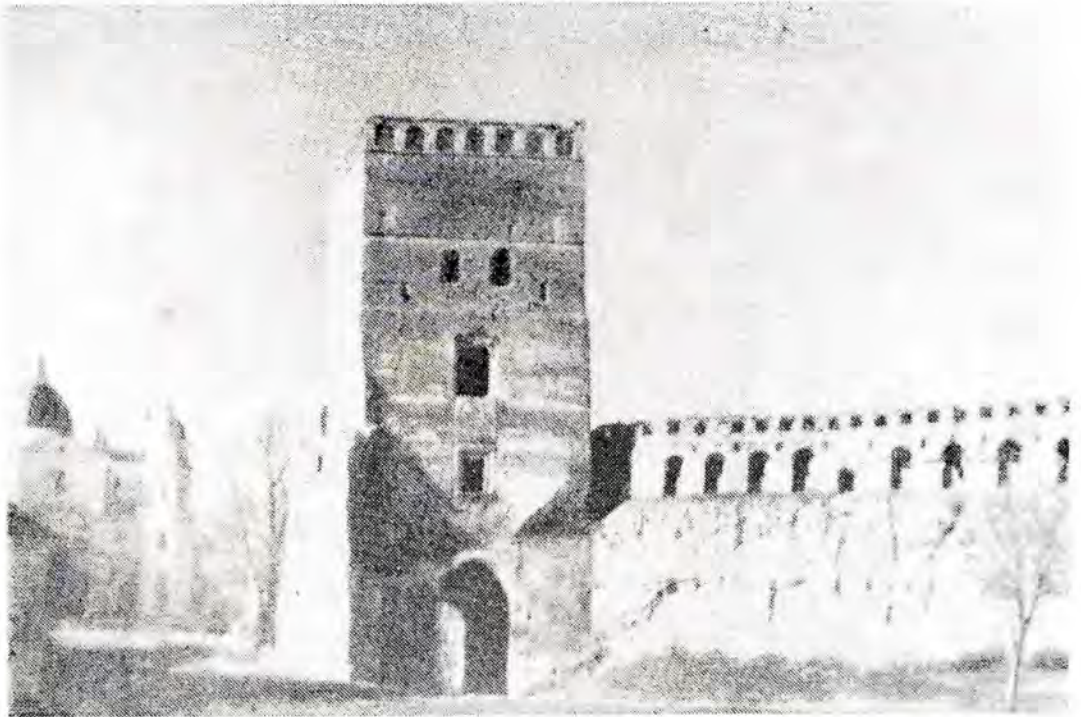
Зигмунта Корибутовича остаточно вигнали з Чехії. Він вернувся на Литву й воював по стороні Свидригайла. Він згинув у озері Брацлавськім під час битви з татарами.

Існує не стверджена згадка, що кн. Федір Острожський, “Fryderykus v. Ostrog”¹⁹⁾, бере участь у нападі гуситів на Шлеск і на Ченстохову в 1434 р., а пізніше на чолі загону чехів пробує здобути Чорштин. Однак, Вольф, вважає, що той “Fryderykus”, то не був наш кн. Федір Данилович, лише син його! Це, однак, цілком фантастична версія. Ніде немає підтвердження, що у кн. Федора Даниловича був син Федір — “Fryderykus”; позатим, Вольф вважає, що кн. Федір Данилович помер 1410 р., коли всі українські (Максимович) і більшість польських істориків (Кар-

17) A. Przewdziecki, — “Podole, Wołyń, Ukraina”, Wilno, 1841. str. 25.

18) J. Wolff, — “Kniaziowie Litewsko-Ruscy”, W-wa, 1895.

19) J. Wolff, “Kniaziowie Litewsko-Ruscy”, W-wa, 1895.

В'їздова вежа Замку Любарта.

дашевич, Яблоновські і ін.) подають дату смерті 1441 або 1446 р. Зрештою, одна нелогічність в оповіданні Вольфа руйнує всі його твердження. Сам він далі в своїй хроніці пише, що „кн. Василь Федорович (с. т. син кн. Федора) в 1443 р. підтвердив „надання” церкви Богородиці на костел Домініканів, і що „надання” це перше зробив кн. Федір. Цей факт дарування церкви кн. Федором на костел Домініканів підтверджується у всіх джерелах. Однак, факт цей стався в 1440 р. при нагоді побуту в Острозі митрополита Ізидора Московського (той митрополит, навернений на Унію під час Фльорентійського Унійного Собору 1439—1440 рр., вертаючи з Фльоренції до Москви, відвідав Остріг, і це власне він намовив кн. Федора подарувати церкву Богородиці католикам). Цим Вольф сам підтверджує, що кн. Федір ще жив і князував у Острозі в 1440 р.

Сучасний польський історик В. Двожачек, мабуть, спираючись на цій версії Вольфа²⁰⁾, рівнож подає в своїй ге-

²⁰⁾ Вольф покликається на чеського історика Паляцкого, але в Palacky, „Urkunden des Hussiten-Krieges”, 1860, я не знайшов підтвердження версії Вольфа.

такі руські князі, як кн. Федір Острожський, й були фактичною силою в Литві, не репрезентували державно-політичної одиниці. А одинокий, правний претендент на князівство Руське й наступник Любарта, кн. Свидригайло, був у той час поза межами Волині, на вигнанні. Зрештою, з'їзд був скликаний кн. Витовтом та Володиславом Ягайлом головню для зафіксування статусу, що витворивсь на Сході Європи після розділу Русі поміж Литвою і Польщею.

Річ Посполита, після Кревської Унії поміж Литвою та Польщею 1386 р., та після Городельської Унії 1413 р., стала найпотужнішою державою Сходу Європи. Згідно з постановами тих уній, Литва мала бути інкорпорована до Польщі, а кожен великий князь литовський мав бути затверджуваний королем польським. Шляхта литовська і руська мала бути прирівняна в усіх правах до польської шляхти, під умовою її переходу на католицитво. Всі ці умови й постанови, однак, цілком не згоджувалися з реальним станом:

1. Великий князь литовський Витовт цілком не потребував жодного „затвердження” від польського короля, бо був значно могутніший від цього останнього. Витовт розширив межі Литви на південь над Чорне Море, де збудував місто Білгород. На сході, кн. Смоленський був його васалом, а сам Витовт був жонатий з донькою московського князя. Західні межі Литви після Грунвальду були міцно усталені.

2. Шляхта православна так руська, як і литовська, не мала найменшого заміру зрікатися своїх привілеїв, які раз-у-раз були підтвержувані наново, то королем, то великим князем, без огляду на релігійну приналежність того чи іншого князя, чи боярина. Як пише Т. Стецкі, в його: *„Волинь непереможена, з тінню певної незалежності, була в неокресленім відношенні так до Польщі, як і до Литви”*. Одним словом, ситуація була дуже складна й вимагала певного, хоч би зовнішнього, міжнародного забезпечення. Це так з погляду Витовта, як і короля польського, який хотів бачити у з'їзді політичний інструмент до

на розширенні німецьких впливів у Семигороді і забезпеченню східних меж Західньо-Римської Імперії від турків, яких остаточно перемога над Візантією вже тоді виглядала майже певною.

Як пише Стрийковські²²): На початку з'їзду цісар, король Ягайло і кн. Витовт „говорили собі щиро в очі про спільні кривди і про причини неприязні” (допіро що скінчилась війна в Чехії та з Тевтонським орденом).

Остаточно, ані Витовт, ані Ягайло не погодились на розподіл Волощини. Тоді імператор хотів розлучити унію Польщі і Литви, і запропонував кн. Витовтові королівську корону, на що Витовт охоче погодився.

Існує м. і. хроніка, яка дуже докладно описує з'їзд в Луцьку, це т. зв. “Pamiętniki do dziejów Litewskich”, Тад. Narbut, Wilno 1846. Вони були знайдені Нарбутом в архіві Биховця, президента апеляційного суду в повіті Волковисььким. Деякі історики через те називають її „хронікою Биховця”. В оригіналі ті мемуари мали назву: “Kronika Litewska z Ruskiego języka na Polski przetłumaczona” й були писані неznаним автором на папері з 16 віку. Нарбут у вступі зазначає, що то не був жаден переклад з руської мови на польську: “gdyż tymczasem żadnego niema tłumaczenia tylko przepisanie słowo w słowo tekstu Ruskiego Polskimi literami”.

Подаю витяги з оригіналу, як цікавий тогочасний пам'ятник мови і історії. Вирази і вимову залишаю, як в оригіналі (лише трохи модернізую правопис).

„... На другу зиму послал Витовт послов своїх до Цезаря Християнського і до короля Дунського і княжат Поморських і до княжат Слеських і Німецьких і до зятя свого Великого князя Московського і до царя Перекопського і до Воеводи Волоського і до інших панов християнських жадаючи аби у него били — гдеж (отож) Цезар Християнський Жигимонт на той час будучи і королем Угорським і Чеським у Витовта бил і король Ягайло брат Витовта і король Дунський і цар Перекопський і Великий

²²) “Kronika Polska, Litewska, Żmudska i Rusi” Macieja Strzykowskiego, 1582. wyd. Warszawa 1846.

Богоявленська замкова церква в Острозі,
північна сторона.

князь Рязанський і Великий князь Московський зять Витовтов і князь Великий Тверський Борис Олександрович і містер Пруський і Лифляндський і князь Одоєвський і Перемишлянський і Новоселецький і Воевода Волоський і послі великії од Іоана Палеолога царя Гречеського і князі Мазовецькії і інших княжат і панов християнських і rozmaїтих гостей много²³⁾.

²³⁾ Згідно зі Стрийковским найважніші гості були: цесар Зигмунт з цесаревою Варварою, багато князів і графів Райху, також Угорських, Хорватських і Ракушських панят. Король Ягайло з королевою Софією (3-ою жінкою), з кн. Мазовецьким і панами коронними: кн. Лігницьким, кн. Бреським, кн. Поморським. Ерик — король Дунський і Шведський, царі Перекопський і Заволжанський, Русдарх містр Пруський і Афірдус Лифляндський. Гостей було так багато, що мешкали по селах на кілька миль від Луцька, головно в Жидичні, Гнідаві, Заборолі, Краснім і Омелянчині (Т. Stecki. Łuck starożytny, st. 53).

І коли тії гості у Великого князя Витовта били і князь Великий Витовт достаток їм давал великий і вихаживало на них оброков на кожен день — меду сиченого сім сот бочок окром мушкатель і вин і мальвазій і інших питій rozmaїтих — а яловець сім сот — баранов — вепров сім сот — жубрей по шестьдесят, лосей по сто кромі інших rozmaїтих звірин і інших многих мяс і домових потреб і держал тих гостей Великий князь Витовт сім неділь” . . .

Далі хронікар оповідає, що під вражінням так великого „достатку” цісар Зигмунт запропонував Витовтові королівську корону, кажучи, що „годиться би тобі бити паном коронованим і межі нами королями християнськими бити братом” і „князь Великий услишавши од цезаря зрозуміл на то волю цезарськую і того ж часу просил од Цезаря аби на тоє Цезар стал і корону ему призволил міти і до Отця Святого Папежа штоби послал аби посвятити корону князю Великому Витовту дал і Цезар к тому призволил і того ж часу одправил послов своїх до Папежа жадаючи Отця Святого аби корону Витовту подлуг обичаю християнського дал”. Витовт при тім послав і своє посольство до Риму: Семена Даниловича і Шейдигара, брата Казгайлова.

Даремно, однак, Витовт сподівався корони. Три роки пізніше, коли Витовт умірав, 27. 8. 1430 р., його послы вертались з короною з Риму і були саме у Львові — там „ляхове нежичачи корони Литви і корону в них тую одняли і розсікши єї наполи і приложили до корони біскопа Краковського”. Такий був кінець цієї історії з короною для Литви. Цей кінець рішав долю Литви і цілого Сходу Європи і України на довгі віки.

Другою справою, про яку говорить наш літописець, було намовлення „панов литовських”, с. т. вищу аристократію литовську і руську, щоби „собралися” зі шляхтою польською і від тієї шляхти „герби побрали”. При чому, справа представлена так, ніби намовляв головне цісар, мотивуючи тим, що, мовляв, як наступить збратання шляхти польської і литовської, не буде загрожена унія. Мотив виразно польський і, мабуть, вставлений самим „тлумачем”

Богоявленська замкова церква в Острозі з північно-східного боку. На заднім пляні дзвіниця, чи в'їздова брама до замку.

хроніки. В кожному разі цісар і король, як теж кн. Витовт, мали великі труднощі з тим намовленням шляхти.

Шляхта литовська і руська заявляли, що вони мають свої давні прадідівські герби і нових „не потребують”, що вони шляхта „предня” від поляків і що поляки взагалі „люди простиі”, а не шляхта і герби „у чехів купували”. Аргумент цісаря був: „Цезар теж почал паном литовским мовити іж панове лядскіі не могли инакше впокою вчинити межі королевством Ческим і Польским і завжди межі тими королевствами вальки бивали”, але як тільки „герби собі ляхове побрали од панов Ческих і тимся збратали од

тих же міст валька межі ними престала". Аргумент цей вложено в уста цісаря, але відомо, що йому цілком не залежало на згоді польсько-литовській, до того ж „братання” шляхти значило б перехід православних родів на католицтво, а з інших джерел знаємо, що цісар був досить толерантний і радше критично відносився до католицтва. Згідно з Вернадським²⁴): „Імператор Сигизмунд волів співпрацю обох релігій (східньої і західньої) аніж формальне підпорядкування Сходу Заходові. Як він казав пів жартом: „У них (православних) та сама віра, що й у нас, а різняться вони від нас лише бородами та жінками попів. Але ніхто їх не може ганити за те, бо коли православний піп задоволений з одної жінки, наш латинський піп має кожен по десять і більш „жінок”²⁵). Остаточо, до „побрання” гербів намовив сам Витовт: „а потом Витовт навпокой намовил своїх панов аби з ляхами збраталися... Ведже коли корону принесут і ви їх можете назад одослати а герби їх покинути а свої старії зася взяти”... Як відомо, Витовт тут перерахувався, корони йому ніколи не прислали. Вернадський і більшість новочасних істориків подають дату з'їзду як 1429 р. Дату 1427 р. я подаю після нашої хроніки Нарбута.

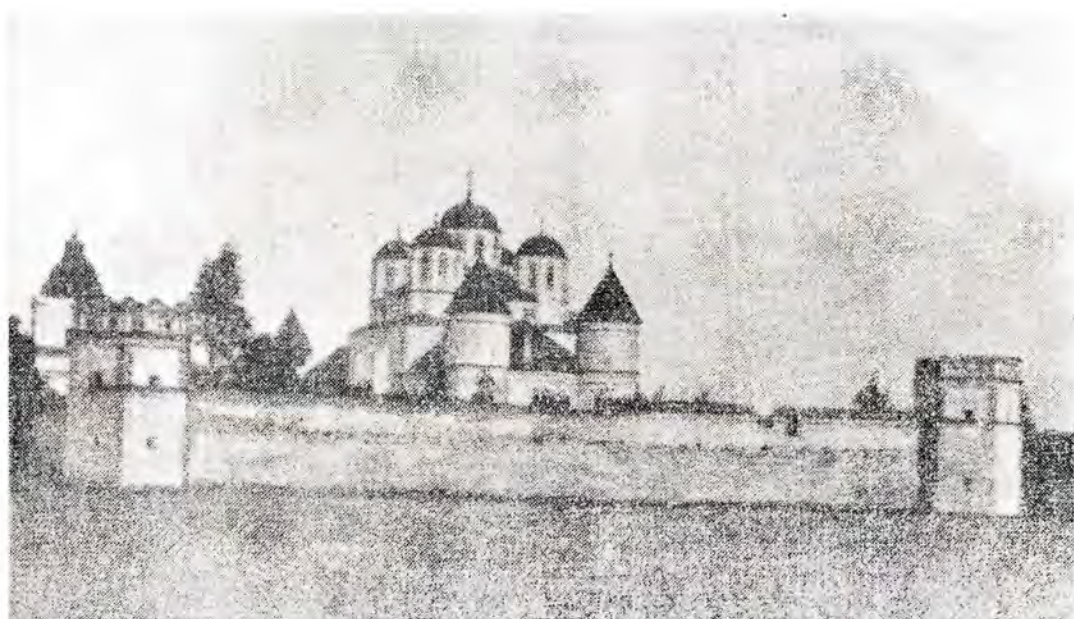
Вернадський пише, що з'їзд був менше успішний з погляду політичного, а ніж з погляду товариського. Стрийковські теж подає, що з'їзд закінчився сварками. Король Ягайло від'їхав перший. Цісар залишився довше й отримав подарунок від Витовта: рік тура обкутий золотом (наче б з того тура, що його забив Гедимін на місці, де пізніше збудував Вильно).

Я вмисне зупинився довше на описі цієї події, яка добре відтворює політичні відносини на Волині на початку 15 століття. Цей з'їзд у Луцьку закріпив, мовляв, момент остаточного переходу Русі в орбіту впливів Заходу. Хоч, властиво, згідно з Вернадським²⁶), Україна вже й давніш була в орбіті тих впливів. Про короля Данила Вернадський

24) G. Vernadsky, "The Mongols and Russia" s. 297.

25) Цей вираз поданий Вернадським з хроніки Длугоша.

26) G. Vernadsky, "The Mongols and Russia", стр. 149.

Межирицький монастир.

пише: „Не дивлячись на конфлікт Данила з Польщею та Угорщиною, королі цих обох країв були лише його ривалями (а часом і приятелями), але не ворогами. Соціально й психологічно слов'янська Польща, як і пів-слов'янська Угорщина, належали до того самого центрально-європейського „міл'є” (середовища), як і Галичина, й Волинь”. А далі, знову: „По характеру й персональності Данило був відданий нахилам і при звичаєнням західного лицарства”.

Від Луцького з'їзду починаючи, суспільно-правні відносини на Волині, а пізніше, поступово, й у цілій Україні, нічим не різняться від тих відносин у Середній і Західній Європі. Власне, в той час відбувається диференціація суспільних станів: напр., у землі Луцькій вже в 1432 р.²⁷⁾ відрізняються: „*Duces, boiari, milites, nobili*” і „*Homines seu kmetones*”. З другого боку, відбувається зміна в становищі й значінню міст: „Поняття місто в Русі з бігом часу переходить у поняття замку-фортеці і місця перебування старости, далі стає поняттям торговельної громади, наділеної особливими правами й торговими привілеями”²⁸⁾.

²⁷⁾ П. Антонович, „Монографія по історії Зап. и Юго-Зап. Росии” Киев 1885 стр. 144.

²⁸⁾ П. Антонович „Монографія по історії Зап. і Юго-Зап. Росии”, Киев 1885, ст. 185.

Формально, ця зміна приходить з „наданням” (звичайно королем, або великим князем) т. зв. Магдебурських прав для того чи іншого міста. З того часу теж починають розвиватись ремісничі цехи по містах, як теж особні суди для різних станів.

Коли саме було дане Магдебурське право для Острога, невідомо, але можна припускати, що дуже давно, в кожнім разі перед 1386 р., коли говориться про місто: “*Ostrogum cum districtu*” (згадане попередньо надання кн. Федорові Острожському).

Згідно з Антоновичем, Магдебурські права отримали:

Вильно	— 1387 р.	Олика	— 1564 р.
Крем'янець	— 1431 р.	Ляхівці	— 1584 р.
Луцьк	— 1432 р.	Корсунь	— 1584 р.
Володимир	—	Чигирин	— 1592 р.
кінєць 15-го ст.		Канів	— 1600 р.
Дубно	— 1498 р.	Крилів	— 1616 р.
Ковель	— 1518 р.	Лисянка	— 1622 р.
Торчин	— 1540 р.	Вінниця	— 1630 р.

Ця європеїзація Волині й України не відбувалася безболісно й без жертв. Відомо, що з Заходу вів наступ католицизм, ворожий до всього, що було православне та руське, а носієм католицизму була Польща. Соціяльна революція рівночасно впроваджувала запеклу боротьбу всіх шарів нашого народу за „рускість” наших земель. Головними оборонцями Русі-України в 14—15 і 16 ст. були князі й шляхта руська, що, хоч і користали з привілеїв даних королем польським, чи великим кн. литовським, не відступали прав своєї віри, мови і прав незалежності руського народу. Міста рівно ж боролись, як зорганізовані громади, що особливо виявилось в кінці 15 ст. в організації Братств. До половини 16 ст. староукраїнська мова була пануючою у всій офіційній адміністрації українських міст, що входили в склад Литви, та й взагалі була офіційною мовою Литви. Великокняжий литовський двір уперше почув польську мову допіро на початку 16 ст. Українська мова й по 16 ст. мала рівні права (в судівництві тощо), з польською

та латиною. Це допіро славетна „конституція 3-го мая” 1792 р., якою так гордяться поляки, зліквідувала право „руської” мови в межах тодішньої Річи Посполитої.

Найбільшими оборонцями Русі-України й усього руського аж до 17 ст., були князі Острожські.

Історія роду князів Острожських і їх міста Острога нерозривно зв'язана з боротьбою нашого народу за свою окремішність впродовж 300 літ і може бути зрозумілою лише на тлі соціального й політичного образу тієї епохи.

Для того, власне, я собі дозволив той відхил від оповідання про властиві дії князя Федора Острожського.

Кн. Федір був прекрасним зразком середньовічного лицаря. Ціле життя провівши у військовій та політичній боротьбі й передавши князювання в Острозі своєму синові кн. Василеві, він на схилі літ відходить у монастир (десь коло 1441 р.), у Печерську Лавру у Києві, де він постригся в ченці під ім. Феодосія, і де він упокоївся 1446 р.; там у дальніх печерах знаходяться його мощі.

У 1490 р. він був признаний святим.

Ось слова з акафисту до преподобного Федора-Феодосія: „Красоти ризня возгнушавшагося и богатства тлінного со благодарением отвергшаго ся в ризу же безстрастия облекшаго ся и богатого в щедротах возслідовавшого Христова-приидіти вірнии усердно восхвалим Федора достославна молящаго ся безпрестанно о душах наших” (М. Максимович, „Собрание сочинений”, т. I. Киев, 1876).

Перед своїм відходом із Острога кн. Федір збудував там камінну Пречистенську церкву, яку кн. Януш Острожський, на початку 17 ст., обернув у костел.

Дружина кн. Федора, Гапка, що була „з підневольного стану”, по його відході в монастир вона теж постриглася у черниці під іменем Агрипини.

Кн. Федір мав трьох синів:

Дашка,

Андрушка,

Портал Троїцької церкви в Межиричі.

Василя, прозваного „Красним” за його красу (Бонецкі вважає, що це син кн. Василя — Іван був прозваний Красним)³⁰).

Про Дашка знаємо лише, що 1408 р. він помагав своєму батькові визволити Свидригайла з Крем'янецького замку. Про кн. Андрушка є лише згадка в архіві князів Сангушків під датою 10. 6. 1436 р., що „король Владислав Варненчик дає кн. Андрушкові Острожському 100 гривен монети польської на жупах Дорогобицьких”.

Більше згадок про цих перших двох синів кн. Федора немає, видно вони померли замолоду.

Князь Василь Федорович оженився 1428 р. з княжною Ганкою Корибут, донькою Зигмунта Корибута Ольгердовича. Віддавав її заміж сам Великий кн. Витовт, даруючи їй, як віно, села: Новоставець з присілками, Іл'їн, Бошковці, Коблин, Одляївку і Ступно.

Князь Василь воював у рядах Свидригайла проти Польщі й Литви й 8-го грудня 1432 р. у битві з Зигмунтом Кейстутовичем під Ошмяною він трапив до неволі й був звільнений аж після замордовання того Зигмунта в 1440 р. (кн. Зигмунт Кейстутович був деспотом; до нього в опозиції стояли всі князі руські, остаточно один з них, кн. Чарторийський забив Зигмунта).

Мабуть у 1441 р. кн. Василь, перейняв Остріг після свого батька кн. Федора.

³⁰) Портрет кн. Василя до 1920 р. переховувався в „Братстві” в Острозі. Де нині, невідомо.

Він значно розбудував замок у Острозі. Властиво, му-
рований замок, це його будівля. Він також почав будову
замків у Дубні й Заславі. (див. ст. 82).

На Замковій Горі в Острозі він збудував Богоявлен-
ську, замкову, п'ятибанну церкву, що пізніше, за часу його
внука, кн. Константина Івановича, стала емблемою-печат-
тю міста Острога. (див. ст. 43, 45).

Кн. Василь боровся за незалежність Русі й Литви. Він
брав участь у т. зв. Пьотрковським (опозиційним до Поль-
щі) Сеймі, разом з трьома боярами: Іваном Немиром, Ан-
дрієм Вайном і Михайлом Мунтиловичем. Він належав до
тієї партії на Литві, що висувала кандидатуру Київського
князя Семена Олельковича на великого князя, згл. короля
Литви-Русі, й що провадила пертрактації з німецьким Ор-
деном за спільну акцію проти Польщі й за відновлення ціл-
ковитої незалежності Литви й Русі.

Кн. Василь помер, згідно з Максимовичем, 1453 р.
й був похований в Острозі в Богоявленській церкві, але
внук його, кн. Константин Іванович, переніс останки його
до Києво-Печерської Лаври й поховав там обіч його

Св. Троїцький Дерманський монастир, заснований кн. Іваном
Васильовичом Острожським в половині 15-го ст.

батька, преподобного Феодосія (Федора). Жінка кн. Василя, Ганка, ще жила в 1461 р., бо існує її запис із того року, даний в селі Липі, для її доньки Горпини, що вийшла за Хайцевича, запис сіл: Новоставців та Ілл'їного.

У князя Василя й княгині Ганки були два сини:

Іван і Юрій

та дві доньки:

Горпина — за Хайцевичем, та **Катерина**, що вийшла заміж за Ноча.

Старший син, Іван, перейняв Остріг після батька.

Молодший син Юрій оділичив Заслав і заснував рід **кн. Заславських**.

Кн. Іван Васильович у 1453 р. розбив татарів під Тереховлею, відбивши 9000 душ ясиру. У тому ж році він розбив інший загін татарів під Красиловим над річкою Случею.

Кн. Іван збудував чудову Троїцьку церкву в Межиричі, Св. Троїцький монастир у Дермані та Преображенський монастир у Дубні. (див. ст. 47, 50).

Кн. Іван Васильович помер, згідно з Быковим³¹), 1474 р. Згідно з Кардашевичем, він був жонатий з кн. Глинською й в них були дві доньки: Марія, за Андрієм Сангушком, кн. Коширським, та друга, якої імені не знаємо, за Сеньком Олизаричем, та два сини: **Михайло** та **Константин**.

Згідно з А. Бонецким, кн. Іван Васильович був одружений двічі: 1. З княжною Мариною Заславською. 2. З княжною Мариною Кобринською (а не Глинською). Маємо документи: запис кн. Івана Васильовича своїй жінці, кн. Марині Заславській, яка була донькою кн. Івана Юрійовича Заславського, маєтку, та інших дібр, у 1472 р. З тих самих джерел довідуємось, що кн. Іван Васильович мав чотири доньки, а не дві (одна — за Юрієм Івановичем Дубровецьким, друга — за Богушем Боговитиним, третя — за Сеньком Олизаричем Шиловичем, та найстарша, Марія, за кн. Андрієм Сангушком)³²).

³¹) Быков, „Князья Острожские”, Петроград, 1915.

³²) Особисті зауваження Др. В. Сенютовича-Бережного.

Про **кн. Михайла Івановича** є згадка в хроніці Нарбу-та, що в 1503 р. він одержав староство Луцьке: „того ж году воевода Киевский Путята и князь Семен Юрійович Гольшанский староста Луцкий померли и дали воеводство Киевске пану Юрию Монтовитовичу а Луческ дали князю Михайлу Івановичу Острожському”. Про кн. Михайла ще згадується в архіві Сангушків під датою 16. 6. 1488 р., що: „Глиб Іванович заставляє свій маєток Тараканів князям Михайлови і Константинови Острожским за 30 коп широких грошей”. Там же згадано під датою 16. 4. 1494 р., що великий кн. литовський дає кн. кн. Михайлові і Константинови Острожським Полонне, та 1496 р. вони дістають у застав село П’яне. У 1497 р. кн. кн. Михайло і Константин розбили загін татарів. Більше згадок про кн. Михайла немає. Мабуть, він помер незабаром по одержанні Луцька.

Значно більшу роль відіграв його молодший брат (правдоподібно, молодший, бо у всіх згаданих грамотах стоїть на другім місці), **Константин Іванович**.

Дата його народження докладно незнана. Кардашевич³³⁾ подає 1436 р., але ця дата цілком неправдоподібно. Його батько в тім часі міг бути лише дитиною, бо дід, кн. Василь, оженився лише 1428 р. Більше правдоподібно дата — 1460 рік³⁴⁾.

Уже у віці 37 літ він стає Великим Гетьманом Литовським, в тім часі друга особа після великого князя. Ось як про це призначення подає наша хроніка Нарбута:

„В той же час пан Петр Кишка бувши Воеводою Троцким и Гетьманом Найвищим Литовским и князь Великий Олександр видячи его немочного и радилися его кому би миг по его животі гетманство дати и пан Петр радит аби дано князю Волинскому на имя Константину Острожскому. Гдеж король на он час з намови Воеводи Троцкого дал гетманство князю Константину . . . ”

Рівночасно з призначенням кн. Константина на гетьманство, король дає йому слідуючі добра: Здолбуново, Ур-

33) St. Kardaszewicz, „Dzieje dawniejsze m. Ostroga”. 1913.

34) J. Wolff. „Książowie Litewsko-Ruscy”, W-wa, 1895.

Кн. Константин Иванович Острожский (батько кн. Іллі), Великий гетьман Литовський, успішно боровив Волинь від татарів і Москви.

Брацлавське і Вінницьке. Однак, початок гетьманування кн. Константина не був щасливий.

1497 р. кн. Константин стоїть на чолі військ Литовсько-Руських у війні проти Москви. 14. 6. 1499 р. в нещасній битві під Ведрошою він трапляє до московської неволі, звідки утікає допіро 1506 р.

Докладний, дуже цікавий опис цієї битви, знаходиться в нашій „литовській” хроніці Нарбута:

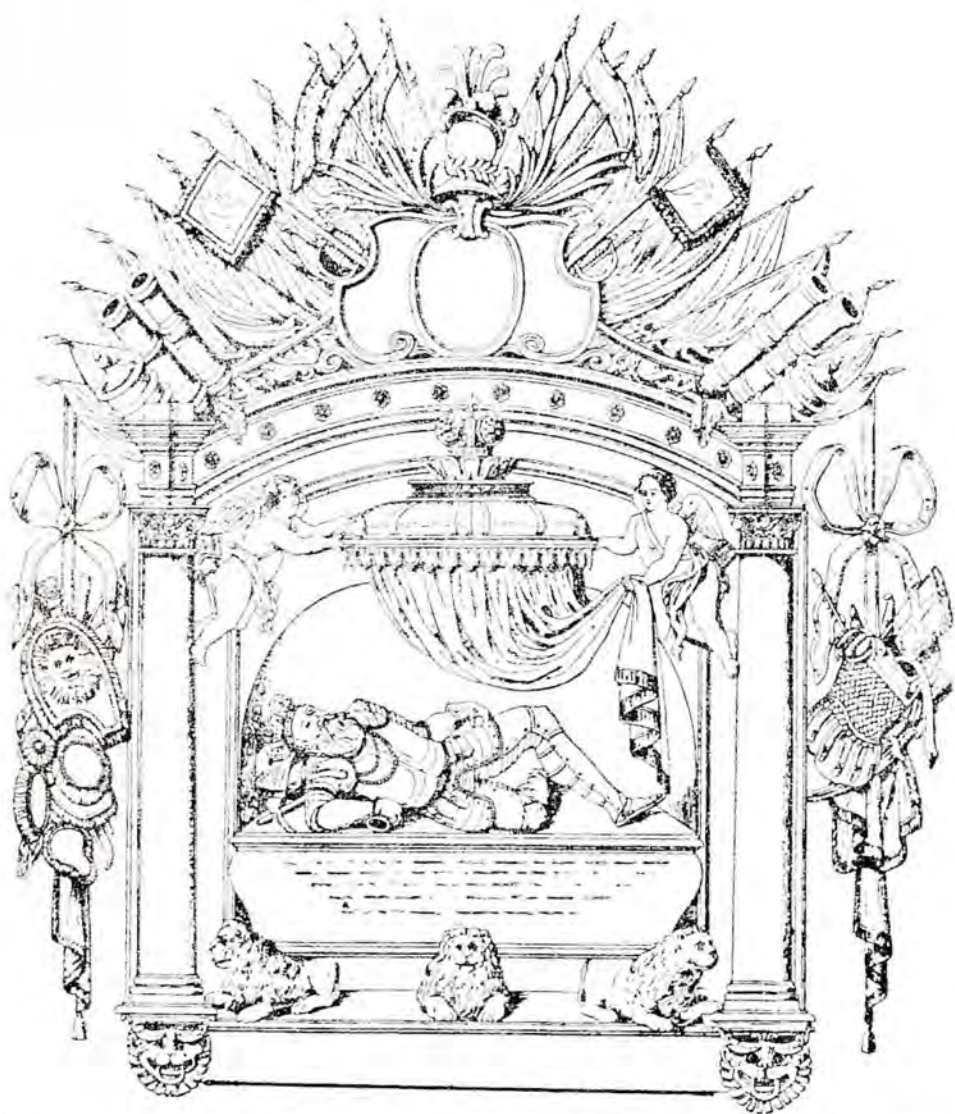
„Князь же Константин Иванович Острожский з вищереченими пани і зо всіма людьми которії били притягнули з ним ко городу Смоленску — а в той час в Смоленску бил воеводою пан Станислав Петрович зовемий Кишка. Прийдеть же вість ко Смоленску яко воевода великий князя Московского стоїть на Ведроши з вельми малими людьми — князь же Константин зо всіми людьми і пани еше же і з воеводою Смоленским і зо всіми Смольняни вооружившися і зрадившися пошли к Дорогобужу і наперв притяг-

венну, Дермань, Кунин, Вездчи, Коршів, Ледову, Богданів в пов. Луцькім, двір Красилів над Случею й села: Чеченівці, два Дубища, Борщаків, Чермнів, Кольчин, Байманів в пов. Крем'янецькім.

З нагоди цього ж визначення осібною грамотою, виданою у Вильні, король позволяє:

„Село Дубном зване зробити містом, надати Магдебурське право, обсадити людьми і торги мати кожну п'ятницю, а ярмарок кожного року на Спаса”.

Восени 1497 р. кн. Константин дістав ще староство

Надгробник кн. Константина Івановича Острожського в Бого-
явленській Замковій Церкві в Острозі. (Копія надгробника —
в Києво-Печерській Лаврі, зруйнована в 1941 р.).

нули до Єльної і в той час поїмали одного язика од войска Московского іменем Германа которий будучи дяком Богдана Сапіги втік до Москви. Оний повідал їм о войску Московскім так: воевода великого князя Московского Юрій Захаринич немалий час бил над Дорогобужем з малими людьми — третего же дня пришли к нему на помоч другії болшиї воеводи — князь Данило Василевич Щеня а князь Іван Михайлович Перемишлский з многими иншими воеводами і людьми і всі уже суть на одном місті под

Дорогобужем а про то если би есть пришли раній їм било немошно би з вами поставити нині же горазд відаєте і добре розумієте. Не ходіте к ним но отодіть назад понеже вам есть неподобно битися з ними їх бо много а вас противу їх вельми мало.

Они же не хотяще вірити ему а мнімаючи лож а не правду повідаючого казали його обисити (повісити) самі же предша потягнули і прошедши весь нарицаемую Лопатино і недошедша всі зовемя Ведроша во двох милях і увидавше достовірно яко Москвичи кріпко вооружившесе і зрадившися стоять поготові на Ведроші ждучи їх і князь Константин же і панове і всі люди суще з ним раду а вмисл свой на том положили малось много Москвич будет только вземши Бога на помоч битися з ними а не бившися назад не вернутися но іти і все приключившися видіти іно што будет воля Божая. То тепер і се умисливши і зволивши ідоша од Лопатина до Ведроши дві милі лісом і грязю злою і з великою нуждою і трудностю ледво перешедши за ліс і скоро вишли на поле стритилися з Москвичи і поткалися з ними і почали бой тут межі собою з обох сторон многих побили а іних поранили. Москвичи же вопак возвратилися і перебігши річку Ведрошу ко своїм великим полкам і там ополчившися стали. Литва же как пришли ко річці скоро і спішно за річку пошли і почали твердо битися. Москвичи же домнімали яко Литва великії люди на них з лісу ідуть а надіючися на силу то сміло приходять і того боячися Москвичи не могли з ними сміло битися і мало всі не погибли.

Потом увиділи і порозуміли Москвичі как всі вишли на поле што Литви немного. Литовского войска не било багатій як полчверти тисячи конних кром піших а Москвич било сорок тисяч добре вооружившися і справлених конних кром піших і видівши храброе і мужное прихождение войска литовского так невеликого — дивилися (дивувалися) — а потом як уже догледіли всіх — тогда Москвичи всі єдинодушно і кріпко пошли противу їм. Литва же бившися і обачивша іж Москвич много а їх мало і не могше далій стати перед ними — побігли.

Москвичи же гнали за ними многих побили а інших живих поїмали. Тогда пленен бисть гетман князь Константин Иванович Острожский — пан Григорій Станиславович Останович — пан Литовар Хрестович — пан Миколай Зенович — пан Микола Юрєвич Глібович і іншії многиї пани. Ян же Петрович без відома погиб . . . ”

Кн. Константин був відвезений в кайданах до Вологди, де його тримали довший час, потім його перевезли до Москви і тримали там під арештом при вулиці Єршавській, де 1501 р. його відвідали литовські послы.

18. 10. 1506 р. кн. Константин дав царєві Іванові підпис „на вірність” і тим позбувся догляду, а слідуєчого літа він утік з неволі і 25. 9. 1507 р. дістався до Вильна.

Під час його відсутности справами його і маєтками завідував його швагер кн. Андрій Олександрович Сангушко, який 1506 р. розмежував добра кн. Заславських і Острожських.

По повороті з неволі кн. Константин дістає від польського короля:

27. 11. 1507 р. — Чуднів,

26. 12. 1507 р. — Звягель,

29. 12. 1507 р. — 200 кіп грошей з мита Луцького.

В грудні 1507 р. кн. Константин будує Жидиченський монастир.

Того ж 1507 р. кн. Константин розбиває Московське військо під Оршою, Оскар Галецькі пише про це³⁵⁾:

„Усі війська приєдналися до Литовського війська князя Константина Острожського, який був найвидатнішим представником і рівночасно найдільнішим оборонцем руського народу на Литві, й направились туди, куди вдерлась Москва, — під Оршу”.

13 липня 1507 р. відбулася перша сутичка військ литовсько-руських з військом московським. М. і., до московського війська тоді приєднався кн. Глинський (він був монгольського походження й тоді вже був католиком).

35) Oskar Halecki "Dzieje Unii Jagiellońskiej" Kraków 1919.

У жовтні того ж року московське військо було цілковито розбите кн. Константином. Глинський утік з поля битви до Москви. 8. 10. 1508 р. було заключено „вічний мир” між Москвою і Литвою, який тривав однак лише 4 роки, до 1512 р.³⁶⁾.

1508 р. кн. Константин розбив татарів на Волині над Случею під Слуцьком (Вольф). Далі він отримує нагороди: 6. 9. 1508 р. — привілей на двір у Вильні, 21. 10. 1508 р. — місто і замок Туров (стародавня власність його прапрадідів князів Турово-Пинських), того ж самого дня йому дано привілей на звільнення всіх підданих князя, мешканців Острога, Полонного й Дубна, від волощини (податок від худоби й служба підводами), а 16. 11. 1508 р. цей привілей розширено на всіх міщан, підданих князя. Тоді також він отримав села: Пелчу й Птиче.

1508 р. кн. Константин жениться з княжною Тетяною Семенівною Гольшанською, яка вносить віно: місто Рівне.

1511 р. кн. Константин призначений каштеляном Виленським і отримує: Степань, Горбатів, Городець, Тутковичі й Лухче. 1512 р. кн. Константин записує на Печерську Лавру двір Городок і село Вольницю.

28. 4. 1512 р. кн. Константин знову розбив загін татарів під Вишневецем і звільнив великий ясир.

8. 9. 1514 р. в новій знаменитій кампанії проти Москви він знову розбиває цілковито московські війська під Оршею. В хроніці Стрийковського вміщена ода на славу князя переможця в цій битві. Подаю її початок у перекладі:

*„Згадайте воїнів відважних і криваві бої,
Розкажіть, як князь Константин,
Що то рід свій стародавній
Від руських великих монархів виводить,
Литву у війну провадив...”*

Битва ця відбулася чотири милі від Орши, за Дніпром, над річкою Кропивною. Згідно з хронікою Стрийковського москалів було 80,000, під проводом кн. Івана Челядіна. Челядін старався оточити русько-литовське військо й двічі

³⁶⁾ “The Cambridge History of Poland”, Reddaway, Halecki, Dyboski.

провадив в атаку свою кавалерію, але його маневри були невдалі й москалі були розбиті, втративши забитими й раненими біля 40,000. Втрати ж по стороні кн. Константина були незначні. До неволі взято самого Челядіна та 380 видатніших московських воеводів і боярів, м. ін.: кн. М. Булгакова, кн. Івана Пронського, Дм. Китаєва, Данила Лещєєва, Івана й Волод. Количєвих, кн. Бориса й сина його кн. Петра Ромодановського, кн. Івана Сєлєхова, кн. кн. Бориса й Івана Стародубецьких та ін.

Кн. Константин відіслав цих полонених у дарунок королеві Зигмунтові до Борисова; король же, в свою чергу, відіслав їх до папи Леона, в супроводі Миколая Вольського й польської сторожі. Але, коли та валка полонених прибула до Галле в Німеччині, цісар Максиміліян, який був союзником Москви, звільнив їх усіх і відіслав до Москви.

По цій перемозі король влаштував кн. Константинові тріумфальні в'їзди до Вільна й до Кракова.

20. 12. 1514 р. князь отримав Дорогобуж на Волині. У 1516 р. він розбив загін татарів на Волині, а 2. 10. того ж року отримав привілей на землі на Литві й на озеро Святизь. 9. 9. 1517 р. дістав підтвердження привілею на Красилів і землю Кузьминську.

У 1517 р. він знову воює проти Москви, виганяє москалів із Сіверщини, але восени того ж року змушений відступити з-під Опочки. Москалі тоді тимчасово займають Чернигів.

1518 р. король звільняє від мит і дає „вольность купцям зо всякими крамами до Острога із Польщі, з Литви, із Кам'янця, зі Львова й з Волохів їдучих”. З привілею того бачимо, м. і., що Остріг трактується, як осібна територія від Польщі й Литви.

У серпні 1519 р., татари понищили Белз, Люблин і Холмщину, й розбили поляків під Сокалем, бо, як каже польський літописець Стрийковскі: “nie chcieli słuchać zdrowej rady księcia Konstantyna, który na ratunek polakom przybył”. Лише невеликий загін татарів був розбитий козаками, на чолі з кн. Вишневецьким, під Вишневцем (див. табл. 15). У відплату, лицарство руське, разом з ко-

заками, напали на Білгород над Чорним Морем і забрали кількатисячні стада коней татарських, а пізніше розбили загін турків.

17. 8. 1522 р. князь дістає від короля привілей печататися червоним воском, привілей, що належить лише пануючим родам (Кардашевич-Яблоновські). Ще раніш, 25. 3. 1522 р., князя Константина призначено воеводою Троцьким.

1522 р., спеціальним листом, король Зигмунт писав, „до купців усяких, які візком їдучи, минаючи місто Луцьк, на Остріг, Дубне, Рівне, Сатіїв і інші волості кн. Константина Великого Гетмана Литовського, дозволяючи аби він те мито у своїх маєтках вибірав від воза у чотири коні — 8 грошей, а в два коні — 6 грошей, а з одним конем — 3 гроші подлуг науки короля” (грамота писана по руськи). Того ж року, по латині писана королівська грамота: „до всіх підданих його (кн. Константина) й замків його — Острога, Дубного, Полонного, Степаня, Дорогобужа й усіх інших підданих, сіль руську, білу з Коломиї, з долини Дорогобича й з інших місць дорогами давніми звичайними через Крем'янець звозачи від усяких мит і давання або плачення цла й від цла луцького визволяє й виймає”. В цій грамоті вражає вираз „сіль руську” та „давні звичайні” дороги торгівлі з Галичиною.

6. 9. 1522 р. князь дістає привілей на Сатіїв і Фільварки. 20. 10. 1522 р. привілей на Смольняни під Оршою (що належали колись до його бабуні Василяни Івановни Більської). 23. 12. 1522 р. привілей на Кільково й Рогачево. 18. 10. 1526 р. він купує Вижголови. 9. 7. 1527 р. дістає привілей, звільняючий підданих кн. Константина від плачення мита від соли.

Цей ланцюг менших і більших, і дуже великих відзначень впродовж двадцяти літ по повероті кн. Константина з московської неволі, виносить його на найвище становище, яке досі займав Великий Гетьман Литовський. Але всі ці відзначення чергуються з іще більшими заслугами князя на полі оборони Литви і Русі від зовнішніх ворогів, головню, москалів і татарів.

У 1527 р. кн. Константин знову розбив дуже великий загін татарів під Тернополем і взяв у полон 20,000, яких оселив у Острозі, на Зарванцю, за наших часів, це т. зв. Татарська вулиця. У тому ж році він розбив інший великий загін татарів під Ольшаницею біля Канева.

Кн. Константин Іванович був за свого часу загально признаним найвизначнішим полководцем на Сході Європи. Недарма король Зигмунт називав його „Руським Сципіоном”, або теж: “*Veluti Columna Rei Publicae*”³⁷⁾, а легат папи римського доносив йому, що кн. Константин: „*що є гсний, як Нума, а хоробрий, як Ромул, що був переможцем у 33 битвах. Шкода лишень, що — єретик*”³⁸⁾.

Кн. Константин займав перше місце в Раді Панів Литви, хоч це було, як пише О. Галецькі, „проти літери права”, бо він не був католиком, а „схизматиком”. Це була та реальна нелогічність відносин у тодішній Річі Посполитій.

Влада князя на Литві і Русі була необмежена. Свої володіння він розширив майже на цілу руську територію, що входила в склад Литви. Він, безперечно, щиро боронив Литву й Річ Посполиту, але рівночасно був гідним сином руського народу, був його представником, оборонцем і некоронованим монархом. Це теж була „нелогічність” тих часів.

Він дбав про розбудову Острога, як міста, та як замку. Він зміцнив і докінчив будову веж і стін замку, та замість дерев'яної поставив муровану, п'ятибанну Богоявленську церкву в замку й зробив її взір гербом міста Острога. Його останніми чинами були привілеї, що їх видав для Київських міщан, та Магдебурське право для міста Чернигова.

Щодо дати смерти князя Константина, то існує неясність. На його могилі подана дата — 1533 р. Однак, уже 1530 р., є документ позову його другої жінки, Олександри Слуцької, проти її пасерба кн. Іллі Константиновича. У тім позві зазначено про перевезення тіла кн. Константина до Турова. Можливо, що дата 1533 р., яка знаходиться на його могилі в Києво-Печерській Лаврі, відноситься до остаточ-

37) A. Przedziecki, „Jagiellonki”. Wilno, 1841.

38) St. Kardaszewicz, „Dzieje dawniejsze m. Ostroga”.

ного похорону в Лаврі, але не є датою смерти. На могилі його в Лаврі є нагробний пам'ятник, виконаний 1534 р. на взірєць західний: постать півлежачого лицаря в повній зброї, з князівською короною над балдахином та гербом, і з масою знамен, як прикрас. Копія цього пам'ятника є в Острозі, в Богоявленській церкві, по лівій стороні головної нави. Кн. Константин був похований біля могили його першої жінки Тетяни (Гольшанської), яка померла 1521 р., залишивши сина кн. Іллю.

Існує кілька документів відносно другого подружжя кн. Константина: вже 1522 р. він склав умову з кн. Слуцьким і його дружиною в справі їх доньки Олександри, яку він „хоче послюбити”. Той другий шлюб відбувся 1523 р. Існує підтвердження шлюбу, видане архимандритом Йосифом Кобринським 8. 9. 1526 р.

Існує також тестамент кн. Константина з 28. 2. 1528 р., згідно з яким: „Гетьманова, Воеводиця Троцька, Старостина Брацлавська й Вінницька, княгиня Константинова Івановичова Острожська, княгиня Олександра Семенівна Омелькович Слуцька дістає запис чоловіка свого кн. Константина Івановича, що взяв за нею окрім віна 1000 червінців угорських”. Князь записує їй 6000 кіп грошей на Турові, Сатієві й інших добрах, які їй мають сплатити діти князя: Василь і Софія, а також старший син кн. Константина Івановича Ілля. Рівночасно, кн. Константин постановив, що син його Ілля поділиться порівну маєтками з братом Василем і випосажить спільно сестру Софію.

Кн. Константин Іванович мав синів: Іллю, від першої жінки Тетяни Гольшанської, і Василя (Константина) та доньку Софію, від Олександри Слуцької.

Кн. Ілля Константинович народився між 1508-10 рр. Він згадується в записах батьків 1513—1520—1522 рр.

У 1520 р. кн. Андрій Юрійович Заславський*), який не мав дітей, „прибірає” кн. Іллю своїм сином і записує

*) Князі Заславські спільного походження з Острожськими. Кн. Юрій, син кн. Василя Федоровича Острожського, намісника Турівського, став зватися Заславським по своєму головному маєтку. Див. ролівід.

йому частину своїх дібр. Князь Андрій Заславський був загально вважаний за людину несповна розуму й пізніше через ці його записи виникли сварки і затяжні процеси поміж кн. кн. Острожськими і Заславськими.

Кн. Ілля був фаворитом короля Зигмунта й виховувався та перебував весь час при дворі короля. Мало бракувало, щоб король теж „прибрав” його собі за сина.

У кожному разі, в князя Іллі був цілком інший характер, ніж у його батька, або діда. З того, що про нього знаємо, виглядає так, що він був легкодухом, любив гуляти ще життя, але вмів якось здобувати симпатію оточення.

Уже відразу після смерти кн. Константина Івановича повстає конфлікт межи ним, а його мачухою, княгинею Олександрою Слуцькою, за дідицтво. 5. 10. 1530 р. княгиня скаржилась королеві, що кн. Ілля напав на замок Туровський в часі її відсутности, вона саме перевозила тіло свого чоловіка, кн. Константина, до Києва, й забрав усі грамоти, листи і тестамент кн. Константина Івановича та деякі клейноди. Крім того, кн. Ілля позаймав ще й інші добра, що належали княгині. Отож, 3. 2. 1531 р., король Зигмунт наказує кн. Іллі, що вже був тоді офіційно старостою Брацлавським і Вінницьким, щоб звернув княгині замок Туров з маєтками та Сатієв, Крупу з Поворськом, з Котовим і Тарасовим, та ще до того, щоб звернув їй два золоті ланцюги, та два срібні пояси й два тузини срібних ложок, які кн. Ілля теж собі присвоїв. Врешті, згода між мачухою й пасербом наступила 5. 8. 1531 р.

Від 1532 до 1534 р. кн. Ілля процесується з кн. Кузьмою Заславським за добра Заславські, записані на нього померлим Андрієм кн. Заславським. Процеси за ті добра були відновлені пізніше, по смерті кн. Іллі, його дружиною, Беатою Костелецькою.

1522 р., ще як кн. Ілля був малолітнім, його батько, кн. Константин Іванович зложив угоду з Радзівілом, що кн. Ілля оженився з Анною Радзівілівною. По смерті кн. Константина, однак, Радзівіл зложив нову угоду, щодо тієї ж Анни, з кн. Гаштольтом; згідно з цією угодою, кн. Ілля мав оженитися з молодшою сестрою Анни Варварою (пізніше

— знаменита постать в історії Польщі). Однак, так сталося, що Гаштольт більш сподобав собі Варвару й Радзівіл хотів нав'язати Анну назад кн. Іллі, той, однак, не згодився. Вкінці, в справі цій, був суд і король Зигмунт звільнив кн. Іллю від усяких зобов'язань зглядом Анни. Але, роблючи це, король вже напевно мав свої окремі міркування й пляни відносно кн. Іллі.

Дуже швидко потім кн. Ілля заручився з Беатою Костелецькою, „натуральною”, с. т. нешлюбною, донькою короля Зигмунта й Катерини Тельничанки зі Шлеська. Цю Тельничанку король „видав” заміж за підскарбничого коронного Костелецького. Її донька (себто її й короля Зигмунта), однак, залишилась при дворі й була вихованкою короля Зигмунта й королеви Бони (Сфорца). Беата була трактована, як королівна, а кн. Ілля був одним з найзаможніших володарів на Сході Європи. Їх шлюб і весілля відбулися при королівським дворі 2. 2. 1539 р. (на другий день після шлюбу королівни Ізабелли з королем угорським Іоаном). Весілля це було дуже гучне. Ст. Кардашевич подає, що на тім весіллі відбулися лицарські герці: кн. Ілля гонив „на гостро”, в гончій зброї, з королевичем Зигмунтом Августом. „Князь мав зброю срібну, на чорнім оксамиті, пояс татарський, „скірні” (скіряні черевики) з острогами, бляхами срібними оббиті”. Фінансове положення гулящого кн. Іллі видно, однак, не було тоді найкраще, бо „срібло власне він заставив міщанам Краківським Шилінгам, на Литві ж залишив ланцюги золоті й частину срібла у пана Сконети й у пана Жаби”³⁹).

Недовго тішився кн. Ілля своїм подружнім життям; він помер несподівано, сім місяців після шлюбу, на Успіння 1539 р. Вмер він у Острозі, православним. Два місяці після його смерті Беаті вродилась донька Єлисавета, або Гальшбета, або, скорочено, **Гальшка**. Цій дитині судилось стати найбільш трагічною постаттю в цілім роді князів Острожських і доля її послужила сюжетом для численних історичних повістей в російській, польській і німецькій (Др. І. Ка-

³⁹) А. Przewdziecki, „Jagiellonki polskie” w XVI w. t. 5, str. 52.

ро) мовах та в українській (Др. Из. Шараневич, 1880 і Олелько Боньча Хоботовський — „Україна”, 1918).

Невчасна смерть кн. Іллі залишила Беату, польку королівського роду, в родиннім гнізді князів Острожських в Острозі. Але в Турові і Дубні доростав самотній мужеський представник князівського роду, **кн. Василь-Константин**, що народився з другого подружжя кн. Константина Івановича. Згідно з тестаментом батька, кн. Василеві припадали: Дубно, Дорогобуж, Звягель, Крупа і Здовбиця, решту величезних дібр одідичив кн. Ілля, а після його смерті Беата. Однак, кн. Василь одразу виступив з претенсіями й почав добиватися батьківщини, яку він уважав приналежною йому, самотньому кн. Острожському. Почалося довге процесування, яке формально закінчилося лише 1574 р., хоч фактично кн. Василь-Константин уже панував на всіх добрах від 1564 р., відколи Беата вийшла другим раз заміж за Ольбрахта Ласького, воєводу Серадського.

Беата, як пише польський історик Кардашевич в його спогадах про Остріг: “*niewiasta dumna, zuchwała i chciwa*”, була інтузом і правдивим першим лихом у родині Острожських, лихом, якого не легко було позбутись. Зараз після смерті її чоловіка кн. Іллі вона зажадала від короля Зигмунта виділення їй „віна” з маєтку її чоловіка й отримала від короля грамоту, що їй припадає, крім Острога, $\frac{1}{3}$ всіх доходів, а її доньці, Гальшці, $\frac{1}{5}$ доходів та кілька сіл, цілість маєтку — під тимчасовим доглядом Беати.

У часі процесування з нею кн. Василь, у вересні 1544 р., мусів зложити перед королем Зигмунтом Августом усі грамоти, привілеї і т. п., з яких були споряджені відписи, що пізніше цілковито ввійшли в „архів князів Острожських”, про який згадано раніш, й переховались до наших днів у Сангушків зі Славути. В часі процесування й конфлікту між кн. Василем і Беатою, в певнім моменті, головну роль, хоч і пасивну, починає грати донька Беати — Гальшка.

Не дивлячись на обмеження її дідицтва опікою Беати, Гальшка вже від вчасного віку стає одною з найбільш бажаних молодих пань на Русі. Багато князів стараються про

Портрет Гальшки Острожської. Деталь з відомої картини Яна Матейки — „Казання Скарги”.
Гальшка — праворуч.

руку Гальшки, між ними теж кн. Дмитро Сангушко з Камінь Коширського. Як і Гальшка, він був православний, а рід Сангушків віддавна приязнився з Острожськими. Виглядало, що він був найбільш підходящим претендентом, отже король Зигмунт Август дав свою згоду на це подружжя. Але... в очах Беати він далеко не був бажаним претендентом. Поперше, він був приятелем кн. Василя, подруге, Беата боялась, що, видавши доньку за православного князя, вона цілком стратить рацію свого перебування і панування в Острозі, й тому відволікала шлюб, як могла, даючи різні усні та письменні зобов'язання кн. Дмитрові Сангушкові.

Остаточно, у вересні 1553 р., кн. Дмитро й кн. Василь, втративши терпіння, наїхали (чи були запрошені?) до

Острога й кн. Василь, як дядько й опікун, віддав Гальшку кн. Дмитрові. Шлюб відбувся на місці в замку. Не обійшлося, однак, без заколоту.

У пізнішій суді над кн. Дмитром і кн. Василем, що відбувся 20. 1. 1554 р. в Книшині на Підляшшю, під головуванням самого короля, оскаржуюча сторона, себто, Беата, подала жахливі оскарження: — 1. Про наїзд обох князів силоміць на Остріг, 2. Про примушення Гальшки взяти шлюб, 3. Про забиття кількох людей зі служби, 4. Про те, як молоду панну кн. Василь тягнув за одну руку, а Беата за другу, як Гальшка, а, пізніш, і сама Беата, „зомліли” і т. п.

Оборона представляла справу на суді цілком інакше: що кн. Василь і кн. Дмитро приїхали до Острога на запрошення Беати, що ніхто нікого не бив, ані насилував, що це Беата сама зробила цілий заколот і лише вона ніби зомліла, чи вдавала це.

Оскаржував поляк, ксьондз Чарнковскі; боронив литвин, Одаховський. Ані Сангушко, ані Острожський, не були присутні на суді.

За В. Сенютовичем-Бережним (приватна заувага): „У цій справі, хоч Беата й була цілком неможливою жінкою, правда, очевидно, стоїть на її боці, бо навряд, чи вона запрошувала до себе кн. Василя-Константина, з яким була в цілком зіпсованих відносинах, та ще з кн. Сангушком, небажаним претендентом на руку Гальшки. Тому цілком зрозуміло, що ні Сангушко, ні Острожський, особисто не посміли явитись на суд. Отже, суд короля був більш-менш справедливий, щодо Сангушка, але й Острожський заслуговував бути покараним, однак цього не зроблено з огляду на його силу й значіння”.

На мій погляд, однак, об'єктивність королівського суду є дещо сумнівна. Очевидно, цілої правди ми ніколи не довідаємося, але, судячи з характеристики Беати, навіть польськими істориками, можна припускати, що існувала якась провокація зі сторони цієї „зухвалої” й „хцівої” жінки.

Король засудив кн. Сангушка на „баніцію”, відібрання всіх дібр і позбавлення всіх прав*).

Цей присуд, дуже суворий, навіть як на ті часи, віддавав фактично кн. Дмитра Сангушка в руки першого ліпшого розбишаки. Було це, без сумніву, справою Беати й, мовляв, „польської рації стану” в Острозі.

Сангушко, ще перед судом, подався разом з Гальшкою в Чехію, до графа Тарнавського, швагра кн. Василя, що мав там свої добра й замки.

Десь коло Німбурку утікачів наздогнав Мартин Зборовскі, з бандою коло тридцяти чоловік поляків. Той Зборовскі мав намір здобути Гальшку для свого сина, Петра. Він замордував кн. Дмитра Сангушка, а Гальшку спровадив назад до Беати. Але все це він зробив надаремно, Беата не віддала Гальшки за його сина.

В 4-тому томі “*Archivum Ducum in Ostrog*” на кільканадцяти сторінках подано понад тридцять зізнань чехів, свідків забиття кн. Сангушка.

З зізнань цих видно, що кн. Дмитро й Гальшка затримались на ніч у селі “*Lyse*” й замешкали в чеха Мартина Лівового. Вночі прибули до того ж села коло тридцяти поляків, зі Зборовским на чолі, й затримались в шинку. Під час відсутности шинкаря, вони послали посланця до Мартина Лівового, а коли посланець вернувся, вискочили й погнали всі до того „дому Лівового”, стріляли, ранили й били кн. Дмитра, а потім закованого „за грдо” взяли.

Інші зізнання говорять, що поляки перше вдалися до місцевого „рихтера” й жадали видачі кн. Дмитра, що той „рихтер” довго не згоджувався, відмовляючись своєю недугою і т. п., але, нарешті, бачучи королівську грамоту, він згодився видати кн. Дмитра під умовою, що йому не стане жадна кривда й що його відвезуть до чеського суду в Німбурку.

Не бракує в тих зізнаннях теж певних цікавих деталей, включно до того, як якийсь чех пише, що він: „ніц не ві-

*) Після кількох років баніції, у багатьох випадках, винуваті бували помилувані королем і права з добрами повернені.

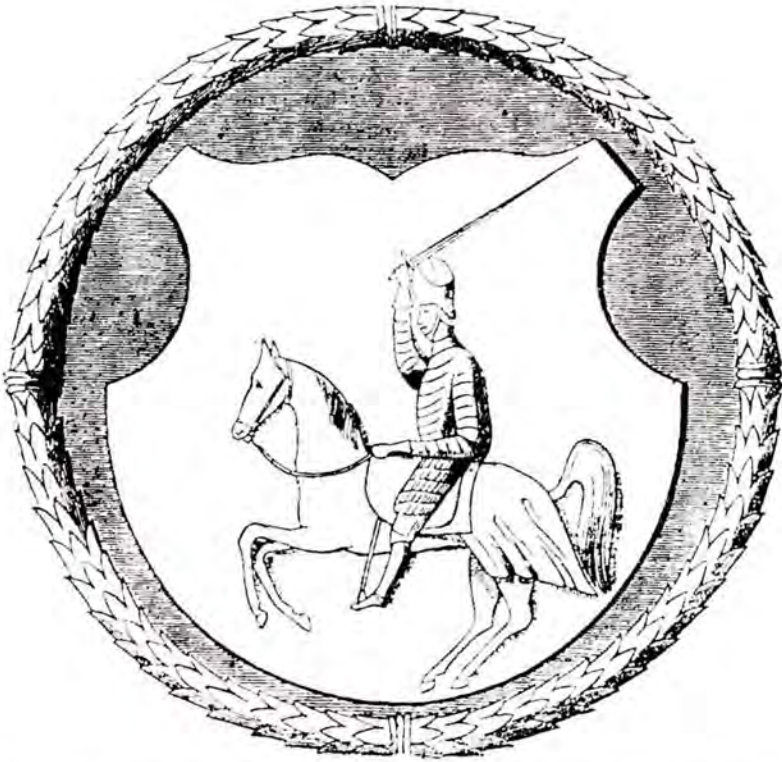

Рис. з надгробника кн. Дмитра Сангушка в Яромирі.

дел, а се сховал под лаве". З зізнань тих, у кожному разі, можна дуже докладно відтворити собі цілу історію нападу.

На кн. Дмитра видно напали вранці. Він саме встав, помився й, накинувши оксамитну шубу, вийшов до господарів привітатися й замовив снідання, каплуна. В тім моменті напали поляки й почали стріляти до нього, він утік на подвір'я, до задніх воріт, але ті були замкнені й його там донали поляки й почали бити, потім скували за горло й в чотирьох, цілком голого, вели через подвір'я до хати. Тут посадили на лаві, хтось накинув на нього звичайного баранячого кожуха й зганив поляків, бо ж навколо були жінки. Князь Дмитро був важко ранений в голову й плечі, й кров заливала йому обличчя. Потім чех, „Адам Кухта“, перевів князя до світлиці, де була Гальшка, яка двічі впала перед ним на коліна, обіймаючи його ноги, а князь Дмитро лиш усе повторював, що „зле есть". Потім його скували разом з двома його раненими слугами й кинули на віз, а Гальшку, з її служницею, на інший, критий

віз, і всі від'їхали до Німбурка. У Німбурку затримались і кн. Дмитро просив магістра не віддавати його полякам. Той лише послав по лікаря, але дозволив полякам забрати його далі, ніби на суд до Праги. По дорозі, в місті Яромирі, 3. 2. 1554 р., кн. Дмитра знайдено мертвим. В описах свідків виразно проглядає здогад, що він був задушений, бо „всі оглядали його шию”. Далі є зізнання, що поляки викинули його тіло з труни, яку зробив для нього бурмистр Яромиру. Остаточно, кн. Дмитро був похований „на чтери гласи”, (чи на чотири мови?) в костелі в Яромирі. Костел той був новий і мав це бути перший похорон у нім.

Цей жахливий самосуд вразив таки найвищого суддю Річи Посполитої, короля Зигмунта Августа, який з черги знову ж покликав на суд Беату, як головного промотора злочину. Як її покарано, невідомо, лише маєтки залишились далі в її руках, як і величезний маєток грішми та в клейнодах, що його мав при собі кн. Дмитро, та що „ло-яльно” був відданий Беаті Зборовским.

Декретом 1560 р. король віддав усіх Сангушків у васальну залежність від кн. Острожських.

По повороті Гальшки до Острога, 1554 р., її залишили деякий час у спокою, але вже 1555 р. король видав її заміж за Лукаша графа з Гуркі, воеводу Познаньського, (це її друге подружжя у віці ледве 16 літ). Шлюб відбувся у Варшаві. Однак, Беата не хотіла віддати Гальшки й другому її чоловікові, а тримала її при собі, при дворі королеви Бони (королеви-матери). Коли ж Бона, в кінці 1556 р., від'їхала до Італії, Беата разом з Гальшкою переїхали до якогось монастиря у Львові. Там, у 1559 р., Беата „видала” (втретє) Гальшку заміж за князя Семена Слуцького, близького кузина Гальшки. Однак і цей альянс не був тривалий, ані щасливий. Почувши про цей шлюб, другий, нерозведений чоловік Гальшки, гр. з Гуркі, „наїхав” на монастир у Львові, відібрав Гальшку, а сам кн. Слуцький ледве врятувався живим. Лукаш гр. з Гуркі завіз Гальшку до свого замку в Шамотулах і тримав її у вежі, що й до нині носить назву „вежі чорної княжни”. Гальшка промучилась там довший час і остаточно збожеволіла. Після

смерти гр. з Гуркі, 1573 р., вона вернулась до свого рідного Острога, що тоді вже був у руках її дядька кн. Василя-Константина. Вона вмерла 1583 р. в Острозі.

Її мати, Беата, той правдивий злий геній Острога, протягом більш ніж двадцяти років, вийшла вдруге заміж, 1565 р., за Альбрехта Ласького, воєводу Серадзького, „записавши” йому всі добра Острожських, яких в дійсності сама не посідала. Ласький не був щасливий з того подружжя й 1569 р. вивіз її до свого замку в Кезмарку й там вкинув її до в'язниці, забравши перед тим її гроші, на виправу Волоську. Вона перебувала там у дуже тяжких обставинах до 1573 р., коли, завдяки піклуванню й впливу кн-и Гальшки й кн. Василя-Константина, її хвору перевезено до Кошиць, де вона й померла 1576 р. Поховано її в Кезмарку.

РОЗДІЛ 3-ій

Люблинська Унія й прилучення Волині до Польщі.
Останній зрив февдальної Русі. Занепад роду
кн. Острозьких і Острога.

Кн. Василь-Константин Константинович, нар. 1527 р. в Турові, помер 13. 2. 1608 р. в Острозі. Дату народження його згадано в привілею, що дав йому, як 15-літньому хлопцеві, король Зигмунт Старий, признаючи його повноправність до частини батьківських дібр: Дубна, Дорогобужа, Звягеля, Крупи й Здовбиці. У 1543-44 рр. кн. Василь, як „воеводич” Троцький, воює з татарами. Від 1550 р. він згадується переважно, як Константин; імя, яке він узяв собі для вшанування пам'яті свого батька.

1550 р., по смерті Петра Кишки, князя Константина іменовано старостою Володимирським і маршалком Волинським.

1552 р. він оженився з гр. Софією Тарнавською.

3. 11. 1556 р. він умовно отримав староство Луцьке (на випадок смерті кн. Сангушка, дотеперішнього старости). Врешті, 5. 12. 1559 р., він став воєводою Київським. 1574 р. він одержав права на всі добра, що колись належали до його батька кн. Константина Івановича, а декрет короля Генрика Валуа, з того ж року, виділив ті добра з-під васальної залежності від корони і зробив їх діличним маєтком князів Острожських.

З тих привілеїв і відзначень можемо зробити висновок, що суд у Книшині 1553 р. й всі позви Беати Костелецької нітрохи не захитали потуги кн. Константина.

Фактично, він репрезентував Русь під час Люблинської Унії, в 1569 р.

Князь Константин Константинович Острожський.

Щодо самої Унії, ми не знаємо всіх закулісових справ, зв'язаних з цим історичним актом. З грамот Унії ⁴⁰⁾, ⁴¹⁾ знаємо лише, що кн. Константин Острожський не брав майже жадної участі в самих дискусіях, лише раз запропонував відкласти справу.

Унія між Польщею й Литвою була добре приготована поляками, королем і його партією. Було це, властиво, за-

⁴⁰⁾ Р. К. Муханов, „Дневник Люблинского Сейма“, 1840.

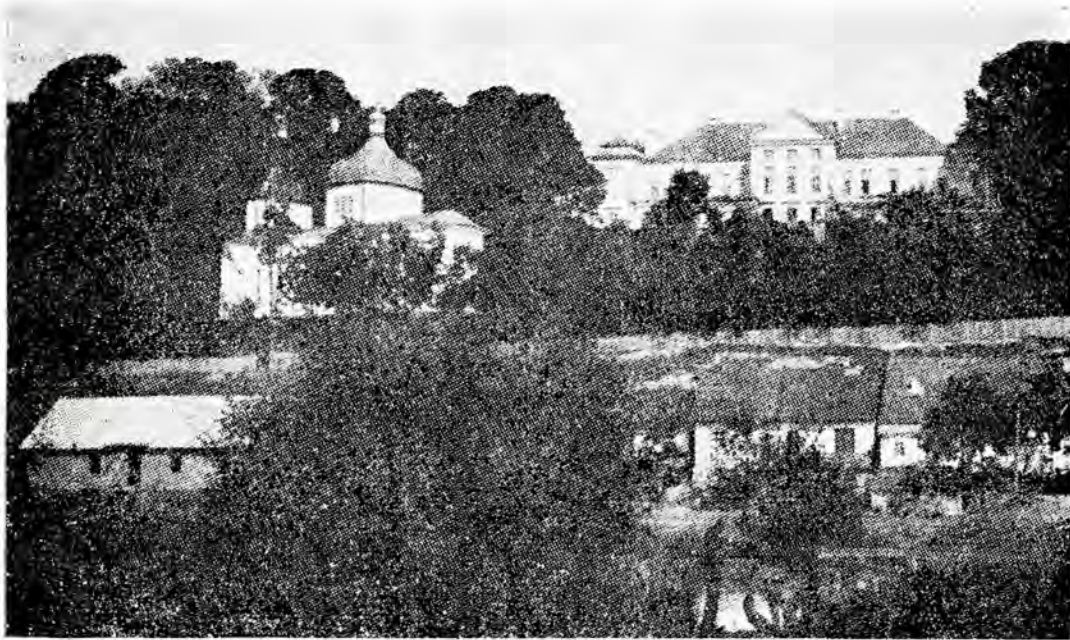
⁴¹⁾ R. Mischonow, „Rekopis Hetmana“, 1835.

вершення тих самих постанов, що були вперше висунені 200 літ раніш, на з'їздах у Креві й Городлі. Однак, у 1569 р., Литва стала чимсь цілком іншим, ніж колись. Литовські „пани” були здебільшого покатоличені й частинно спольщені й, хоч руська мова все ще була урядовою мовою Литви, елемент руський і православний був на Литві все більше відмежовуваний від литовсько-польського. Одним словом, у 16 ст. Польща поступово здобула на Литві перевагу культурну й релігійну, а руська шляхта, руське духовенство тратили щораз більше впливів.

Коли в 1569 р. прийшло до „підписання” Унії, литовські пани, однак, не схотіли підписати й торги між ними і королем тягнулись кілька місяців. Але, опозиція литовців мала тут цілком інше значіння, ніж їх опозиція давніше на з'їздах у Креві, Городлі чи Луцьку. Там та опозиція означала дійсний державно-політичний сепаратизм і, передовсім, забезпечення прав Русі, руської мови й віри, тепер це була опозиція спольчених литвинів-магнатів, які не репрезентували жадних державних чи національних інтересів, які боролися лише за свої соціальні привілеї і яких відношення до Русі нічим не відрізнялося від відношення поляків. Зрештою, коли простудіюємо акти, зв'язані з Унією, зобачимо, що там, фактично, були два відділи, чи особні акти: один, що відноситься до Литви й шляхти литовської, і другий акт, що говорить про інкорпорацію до Унії „Князівства Київського і Руського”. Це, м. і., вперше вжито того терміну поруч „Князівства Литовського”. Не виключене, що були якісь секретні клявзулі відносно Унії між королем і князем Острожським.

У кожному разі, князь Константин провадив дуже обережну політику: „Ще обережнішим був одинокий Волинянин, присутній ще в березні в Люблині, а саме, найпотужніший з тамтешніх князів, Василь Константин Острожський, який, як і загал князів руських, ані не сприяв занадто панам з корінної Литви, ані теж прагнув зближення до шляхетської демократії корони”⁴²). Він відмовився від

⁴²) Oskar Halecki, „Dzieje Unji Lubelskiej”, 1919, str. 278.

Замок кн. Вишневецьких у Вишнівці. Палата нової будови, мабуть з 18-го століття, лише ліве крило — старе, особливо наріжна кімната, стіни якої виложені кафлями зі взором православного хреста. Зліва теж — стара замкова церква. (Замок у часі 2-ої війни згорів).

прийняття до ради корони хворістю й виїхав з Люблина в березні до Острога, а потім до Тарнова. Звідти він двічі писав до короля, відмовляючись приїхати до Люблина. Остаточно, 23-го травня, він дістав якесь запевнення, що Польща прийме Русь, як „рівних з рівними” й лише тоді, разом з князями: Чарторійським, Корецьким і Вишневецьким, він підписав, 27. 5. 1559 р., грамоту Унії, а 6. 6. 1559 р. склав присягу королеві, як воевода Київський. Така „офіційна” роля кн. Константина в Унії. Невідомо, чи нам належить ганити, чи хвалити князя за цей підпис і присягу. Але, мабуть, іншого виходу й не було, зваживши здуку Литви та Польщі.

У розумінні політичній, Унія, безперечно, уможливила й заактуалізувала наступ Польщі на Україну. Безпосереднім наслідком цього було право впровадження коронного війська на руські землі та, в дальшій засягу, польонізація руських магнатських родів. Але, рівночасно, з'явився й спротив. Пожвавилась колонізація Подніпров'я й Лівобережжя українцями, зросла відпорність військової сили

України, козацтва, що виявилось в численних і поступово зростаючих на силі повстаннях козацьких, починаючи від Кониського й Наливайка, й кінчаючи зривом гетьмана Хмельницького, що, остаточно, привело до розвалу Польщі. Русь-Україна безперечно виявилась менш стравним для Польщі, ніж Литва, властиво цілком нестравним, в політичному сенсі, „кусом”. Різниця полягала в тім, що Русь мала свою давню-прадавню культуру й, хоч деякі „легкі” елементи й зрадили свій нарід і віру, ядро духове нації залишилось незнищиме. Й, знаменний факт, спротив нашого народу проти Польщі попередило його культурно-національне й духове відродження при кінці 16 ст.

Це власне в той час уже старий князь Константин цілу свою енергію присвячує справам віри, культури й науки. За його почином постає перша на Сході Європи й перша в Україні вища, вільна школа, Академія в Острозі. А сам Остріг, протягом кількох літ, стає блискучим осередком не лише економічним і політичним, але, головне, поважним осередком культури, з яким могли рівнятися лише Краків і Вільно.

Місто Остріг мусіло бути тоді розлоге й мало, мабуть, багато мешканців, хоч не збереглися жадні докладні числа. Логвин („Замок в Острозі”) каже, що було 5000 мешканців, але не подає джерел цих даних. Цифра ця, мабуть, замала. В тім часі Волинь, на загал, була дуже густо заселена, густіше від Пруссії, Шотландії й Данії⁴³). Беручи під увагу наплив до Острога майстрів, учнів, учителів і професорів із цілого світу, з Греції, Італії, Німеччини; беручи під увагу, що сам двір князя пересічно складався з 2000 шляхти, а до того ще й різні зїзди на диспути наукові й релігійні, це мусіло бути місто, що кипіло життям.

Князь Константин Константинович був найбільшим магнатом тодішньої Річи Посполитої й був, як каже Кардашевич, втричі багатший за самого короля. В його маєтку було: 80 міст, 2,700 сіл, 1000 „слобід” (де віддавано землю на 24 роки без чиншу), 15,524 чиншових наділів (по

⁴³) Дм. Дорошенко, „Історія України”.

25 зл. за 30 моргів), 3000 млинів, незліченні табуни коней, при чому самих расових маток коло 4000; були навіть верблюди власного хову! Маєток той приносив 1,200.000 зл. річного доходу, як на ті часи, величезна сума. Але й видатки були співмірні: кн. Константин збудував 600 церков, 20 монастирів, заложив Академію, збудував друкарню, фабрику паперу, латинський костел парафіяльний (1582), мечет для татарів, синагогу.

В Острозі були збори аріянів і лютеранів і їх молитовні дома теж користали з опіки князя. У князя були торгові дома в Гданську, Ярославі та Львові, більші замки в Дубні, Турові, Звяглю, Полоннім та Тарнові й двори-палати в Варшаві та Вильні.

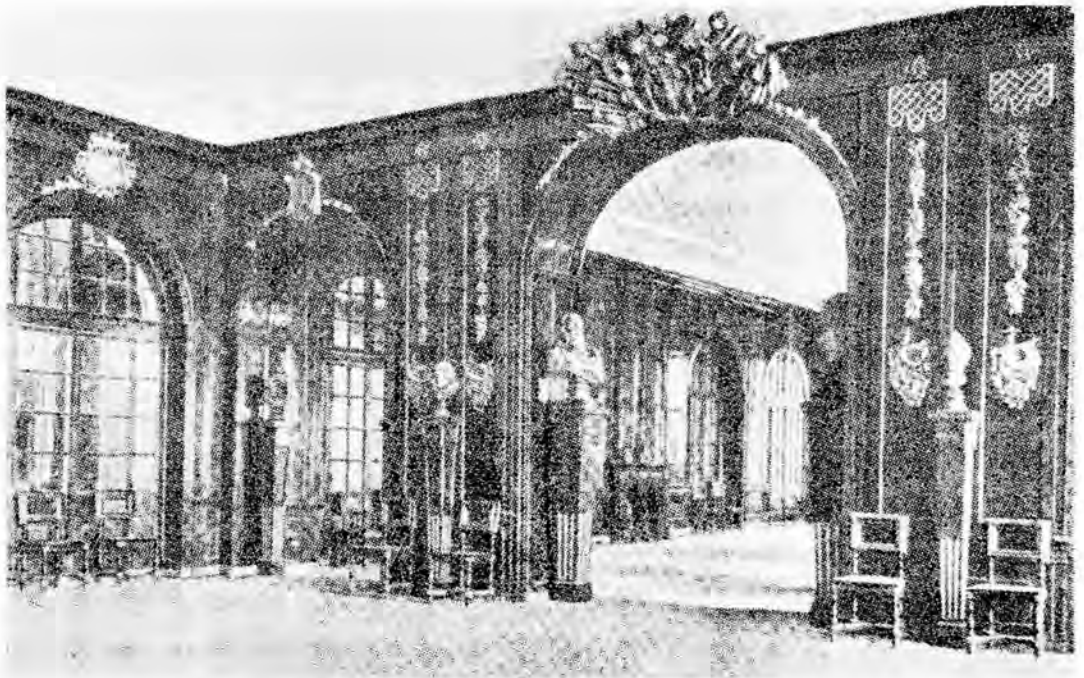
Найбільшим осягом князя, безперечно, була академія й друкарня, та рух освітній і видавничий. М. Грушевський пише про академію, що вона: „... лічиться першим огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духового життя...”⁴⁴). Це була „триязычна” школа (руська, грецька й латинська мови), чи „колегія”, як її часом називали, або „академія”. Під останнім терміном належить розуміти не лише вищу школу нового типу, але теж гурт учених, за прикладом академій, які приблизно в той же час постали вперше в Італії. Між ін. О. Білецький, пишучи про Острізьку Академію, згадує про „гурт” учених⁴⁵). Згідно з М. Грушевським: „До слов'янської і тісно зв'язаної з нею українсько-білоруської мови, школа старалася приложити методи й правила, вироблені західно-європейською школою”⁴⁶). Поруч латинської, особливо високо стояла наука грецької мови. В Острозі тоді, мабуть, перебувало чимало греків, бо писали: „не новина бувають грекам в Острогу”.

Докладна дата заснування академії нам, на жаль, невідома, але можна припускати, що академія була заснована незабаром після заснування друкарні, отже, після 1575 р.

⁴⁴) М. Грушевський, „Культурно-національний рух на Україні в 16-17 віці”, Відень, 1919.

⁴⁵) „Історія української літератури”, вид. Академії Наук, Київ, 1955 „ під редакцією О. І. Білецького.

⁴⁶) М. Грушевський, „Історія Української Літератури”, Відень, 1919.

Залі замку кн. Вишневецьких.

(дата переїзду Федорова зі Львова в Острів) й не пізніше 1579 р.

Першим ректором академії був **Гарасим Смотрицький** зі Смотрича на Поділлі, редактор „Біблії” й „Календара Руського” з 1581 р. та автор кількох знаних віршів і інших літературних творів. Пізніше був серб, **Лука, митрополит Білгородський**. Потім, якийсь ближче незнаний **о. Василь**, автор полемічних, богословських трактатів. Потім, відомо, що від 1594 р. ректором був **Кирил Люкарис**, грек з походження, що вчився в Падуї. Александрійський патріярх Мелетій вислав його до Острога, де він, мабуть, перебував до 1602 р., коли був обраний патріярхом Царгородським. У 1638 р. його втопили в морі „по проїскам єзуїтів”, як писав Максимович⁴⁷⁾.

Серед визначніших професорів академії були:

Протосинкел Никифор, з роду грек, що вчився в Падуї, де пізніше кілька літ був ректором „наук геленських”, а опісля протосинклом у Царгороді. До Острога його запросив кн. Константин. По дорозі з Молдавії до Острога

⁴⁷⁾ М. Максимович, „Собрание сочинений”, т. I, 1878.

він був ув'язнений поляками в Кам'янці Подільській, утік з в'язниці й дістався до Острога 1596 р., але, знову схоплений поляками, умер у польській в'язниці в Марієнбурзі*).

Павло Палеурус, чех, кальвін, чи соцініянин. Він перекладав Біблію й був знаним педагогом.

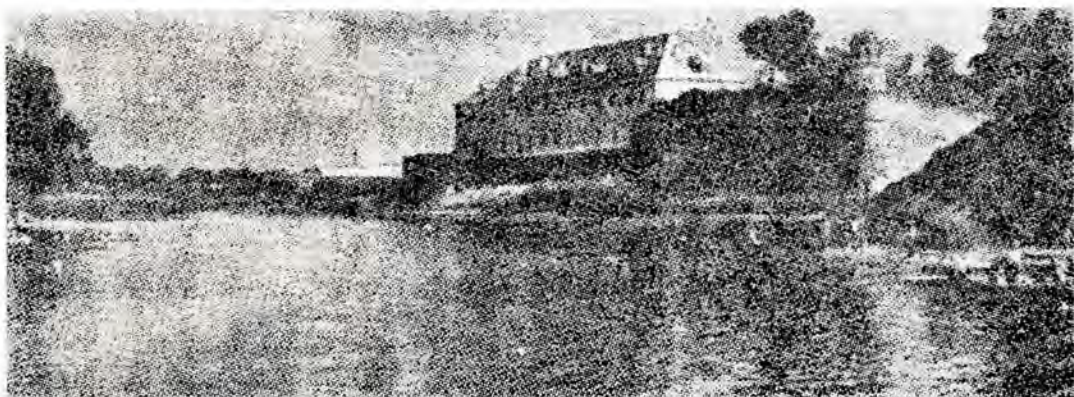
о. Дем'ян Наливайко (брат Северина), настоятель Богоявленської церкви й сповідник кн. Константина, пізніше, настоятель Дерманського монастиря.

Зизаній Тустановський (власне прізвище Кукіль, Тустановський, це псевдонім, узятий від назви села в Галичині — Тустановичі, звідки він походив), відомий педагог, вчений і полеміст. 1596 р. він видав у Вільні й Києві „Кґраматику Словянску“, першу взагалі, капітальну граматику слов'янської мови. Хоч граматика й друкована в Вільні й Києві, але, як сам автор зазначає в передмові, вона вийшла: „з глазофілакии славного града Острога з щедролюбивое его милости кн. Острожского ласки“.

Ян Лятош, поляк, математик, що мав свій двір на Бельмажі. Він був професором Краківського Університету, але, коли виступив проти введення Григоріянського календаря, був виключений з корпорації професорів, мусів утікати з Кракова й поселився в Острозі.

Каспер Ціхоцький, поляк, вихователь.

*) 1595 р. він був висланий патріархом Царгородським до Молдавії, для упорядкування Молдавської Церкви. Кн. Константин Острожський, маючи на увазі його поважне становище й авторитет, запросив його до Острога, особливо з огляду на плянований Собор у справі церковної унії. Никифор радо згодився. Трохи згодом він отримав теж запрошення від канцлера Замойского — відвідати його по дорозі до Острога в Кам'янці на Поділлі. Нічого не підозрюючи, він заїхав до Кам'янця, де відразу був схоплений і ув'язнений поляками, але незабаром утік з в'язниці. М. Грушевський пише: „тільки кн. К. О. міг би сказати, скільки та втеча йому коштувала“. Коли при слідуючій ув'язненню Никифора питали, як він це зробив, він, жартуючи, казав — „по образу апост. Павла“ (що спустився з в'язничного муру в коші). Він згинув, як офіра нападів і неправдивих доносів зі сторони уніятів і поляків. Йому закидали, що грамоти патріарха, зв'язані з його становищем, були підроблені. Справу його розглядали на Соймі 1597 р., при чому обвинувачувано кн. К. у переховуванні Никифора. Долю його рішило неправдиве зізнання підкуплених поляками молдавських „послів“, які невідомо звідки тоді з'явилися у Варшаві. Є підозріння, що то не були жадні „посли“, лише підставлені свідки.

Замок князів Острожських в Дубні, зі сторони річки Ікви.
Сучасний вигляд.

Москопул, ближче незнаний (Др. Ісаїв, у книжці „Берестейська Унія”, називає його московським „агентом”).

Діонісій Палеолог, вчений грек, який їздив з доручення кн. Константина до Риму.

Іван Федорович (Федоров), московський друкар*).

Петро Тимофійович Мстиславець, помічник попереднього.

Мотовило, волинський шляхтич, соцініяннин, був маршалком двору князя й полемістом.

Це імена лише найбільш знаних з-поміж постійних ректорів і академиків, про яких маємо до певної міри достовірні відомості. Багато інших криється під псевдонімами авторів, що друкували свої твори в Острозі, або й по інших друкарнях. При дворі князя відбувались теж диспути, в яких брали участь чимало приїжджих учених, докторів та дипломатів (м. і. нунцій Комедоні, кн. Курбський, той, що „от царского гнева бежал”, і ін.).

Захарій Копистенський, описуючи славу двора кн. Константина й академії, пише: „Найдовалися на дворе его и мовци оному Демосфенови ровньи филозофове и иньи розличньи любомудрци. Найдовалися и докторове славньи в греческом, словенском и латинском языхах выщвичоньи. Найдовалися и математикове и астрономове превборньи межи которими он презацний математик и

*) Іван Федорович уживав на своїх виданнях, як особистий, знак, цілком ідентичний з одною з відмін гербового титула Szreniawa.

астроном Ян Лятос, который календар новий славне зга-
нид”, а далі — „Церкви и двор того княжати полны пра-
вославних учителей евангельских и апостольских — пол-
ныи богословов истинных як богослов Дионисий, Афанасий
и иных многих”^{*)}).

Академія Острівська була, мабуть, взірцем для Львів-
ської Братської школи, плян якої вийшов 1580 р., та й ін-
ших шкіл. М. і., єпископ Володимирський Федір Лазов-
ський, останній православний єпископ перед Потієм, „за
напомином вельможного пана князя Острожского”
плянував заснувати у Володимирі школу, „аби ховано два
бакаляри” (грецький і руський). Пляну свого, на жаль, не
встиг перевести в життя.

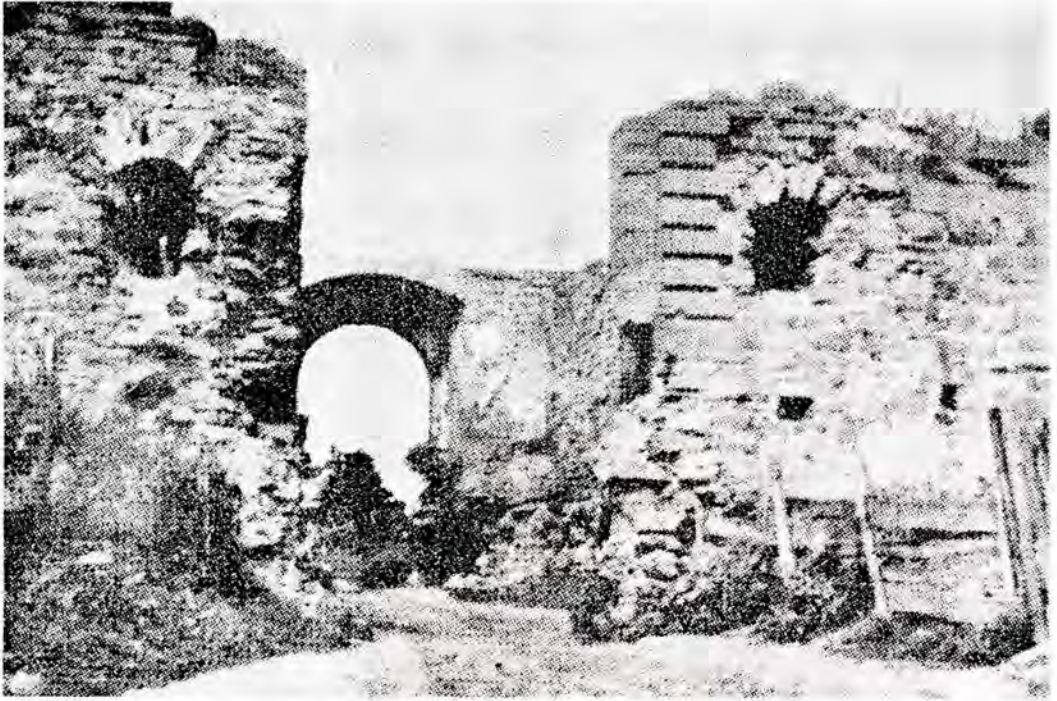
Серед знаменитих учнів академії досить згадати лиш
такі імена, як:

Мелетій Смотрицький (син Гарасима), пізніше архи-
єпископ Полоцький і ректор академії у Києві, знаний пись-
менник і подорожник (був у Вроцлаві, Липську, Нюрнбер-
гу, в Палестині й, двічі, в Римі). У 1611 р. видав свій зна-
менитий „Тренос” проти Унії. В 1625 р., будучи в Римі,
перейшов на Унію, а в 1627 р. був настоятелем Дерман-
ського монастиря (вже тоді, мабуть, уніятського).

Петро Конашевич-Сагайдачний — Гетьман України
й Війська Запорозького. Існує цікавий вірш Кас'яна Са-
ковича на смерть Сагайдачного, в якому підкреслено зна-
чіння академії:

„Уродился он в краях Подгорских Перемиских
Вихован в вірі православної сходной з літ дитинских
Шол потом до Острога для наук уцтивих
Которыи там квітли за благочестивих
Княжат которыи ся в науках кохали
На школи маетностей много фундовали
Аби ся млодя в науках уцтивих цвічила
Церкві теж и отчизни пожиточна была
Дай Боже би та ся там фундація тривала
Щоби ся отоль слава Божия помножала”.

^{*)} Дионисий, це, мабуть, Палеолог, а Афанасій, настоятель Ме-
жирицького монастиря, по смерті, блаженний Афанасій.

Брама Заславського замку в Мижиричі (руїни).

Існують згадки про якогось широкої слави **архидиакона Кипріяна** (М. Грушевський, „Історія Укр. Літ.“), про якого говорилося, що то „ученик-стипендіст“, „сухий от града Отрога, муж во елинском диалекти искусный, во Енетих (Венеції), Патовии (Падуї) любомудрствовавший, в св. горі Афонской поживший“ (передмова до його „Толкования Иоана Златоуста“).

Можемо собі уявити, як широким був засяг впливів академії, коли учні „йшли до Острога“ з країв „подгорських“, а вчителі з Італії, Царгороду, Праги та Кракова.

Про діяльність і ролю самого князя Константина в організуванні й фундації академії та руху видавничого чудово написано в передмові до Євангелії, виданої в Острозі 1580 р. (в рік пізніше, 1581 р., вийшла ціла Біблія): *„Сіяюще яко цвіторосльная вітв благочестия истогник милости и разитель богодухновенных догмат святія соборная апостольския церкви роспаляем мноюю любовию достохвально желание подвигнул еси, О, благочестивий княже! Паге же вниішнее время посреди рода строптива и*

разверщенна еже толиком нерадением к заповѣдям Господа нашего ИисХр. супротивліние приїмлюще растерзают немилостивні церков Божию и возмуцают стада Его”...

Власне, може найбільш „достохвальним” ділом, яке „подвигнуло” той князь, то був рух видавничий.

Історія початків друкарства руською (українською) мовою сягає кінця 15-го ст.

Уже 1491 р. були надруковані в Кракові Швампольтом Феолем, чехом, або німцем, слов'янськими літерами: „Часослов”, Псалтир Октоїх” і „Тріоди”^{*)}).

Перша Біблія руською мовою була видрукована Францом Скориною^{**)} у Празі, 1517-19 рр., вона, м. і., випередила біблії, друковані в чеській і польській мовах. 1525 р. той же Скорина видрукував у Вільні: „Апостола”, „Псалтиря” та „Акафисти”.

У Москві, в половині 16-го ст., з'явилися два друкарі: Іван Федоров, диякон, і Петро Тимофеевич Мстиславець. Вони ледве встигли там видрукувати „Апостола”, як були посуджені про „ересь”, друкарню їх було спалено, а самі вони мусіли втікати з Москви (1564 р.). Вони перше переїхали до Заблудова біля Гродна, де 1569 р. видрукували: „Евангелие Учительное” і „Псалтир”. Друкарню їм улаштував Григор Олександрович Ходкевич, який ще був православним. З Заблудова Федоров переїхав до Львова, де в Братській друкарні видрукував „Апостола”. В 1575 р. Федоров і Мстиславець переїхали до Острога; сам Федоров 1581 р. вернувся до Львова, де й помер 1583 р.

^{*)} Ів. Франко вважав, що ці перші друки руською мовою були ділом ки. Івана Острожського, що ніби в той час приїжджав до Кракова (подаю за М. Грушевським).

^{**)} Др. Франциск Скорина був міщанином Полоцьким (Білорусія), студіював у Краківському, а пізніше Падуанському університеті. Здобув ступінь доктора наук лікарських (1512). Був, здається, „кальвіном”. За проф. М. Грушевським він був правдоподібно православним. Історія України VI. ст. 428-429.).

Франциск Скорина.
(З його Біблії 1517 р.)

Цікаво, що, як ці перші московські друкарі мусіли втікати з Москви, мовляв, за „ересь”, так і перший друкар із Кракова, Феолей, втік з Польщі на Угорщину, теж через... „ересь”. Натомість, в Острозі Федоров знайшов притулок і гідний варстат праці, та в короткий час в острівській друкарні було видруковано імпонуючу кількість книжок.

У 1580 р. був видрукований „Новий Завіт”, а в 1581 р. й ціла „Біблія”. При виданні Біблії працювало дуже багато знавців грецької, гебрайської, латинської і слов'янської мов. На жаль, лишилось тільки кілька примірників тієї Біблії. Перед першою світовою війною один примірник тієї Біблії знаходився в Острівському музею, а, властиво, під особистою опікою директора Кирило-Метод. Братства, Кутневича. За часів польських я оглядав якусь стару біб-

Заголовна сторінка Острозької Біблії.

лію в музеї, на замку в Острозі, але я не є переконаний, що це була власне наша „Острожська” біблія*). Один примірник був у Петербурзькій Академії Наук, один у гр. Ходкевича, в Млинові, на Волині. Де є нині та біблія, дуже трудно сказати. Знаємо, що один примірник зберігається в митрополита Маріона у Вінніпезі, в Канаді, а один був знайдений Д. Бучинським аж у... Мадриді. Нещодавно, проф. Я. Рудницький, описуючи свою „Подорож на Мальту”, подав, що в архіві бібліотеки в Валетті, на Мальті, він

*) Це було на початку літа 1939 р. Музей тоді був у жалюгіднім стані: експонати, не понумеровані, валялись на столах; жодного доглядача, або „кустоша”, я не міг знайти.

здибав чимало книжок, друкованих у Острозі (16 ст.), але про біблію не згадує.

У 1581 р. вийшли теж: „Хронология” і „Вірші” **Андрея Римші** (ті ж „Вірші” були перевидані в 1588 р. у Вільні, разом з „Литовським Статутом”), та віршована „Похвала” герба кн. Острожського.

„Хронология” уложена віршом і подає назви дванадцяти місяців у гебрайській, латинській і українській мовах. М. і., в українській мові вжито „І”. Римша називає: листопад — „груднем”, грудень — „декабрієм”, чи „просищем”, травень — „маєм”, а інші місяці так, як ми їх нині називаємо.

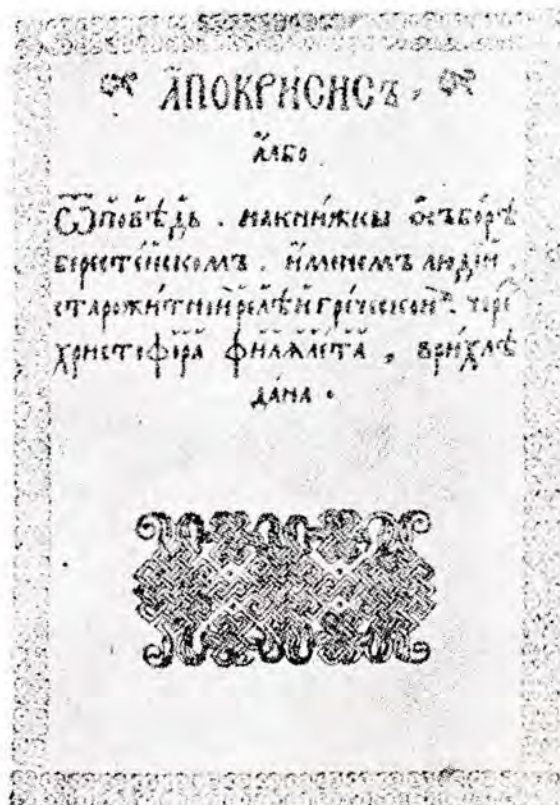
„Похвала” герба, властиво, була видрукована на відворотній сторінці титульної картки „Біблії”. Це шість віршів, кожен складений з чотирьох двостихів, складу 7—6, з двостиховим фіналом. Подаю, для прикладу, лише перший вірш:

„Зри сия знаменія княжати славного
Их же содержит дом его от віка давного
И разумій яко не туні и не без причини
О чим власній и ширій повість ти кто иний
Но яко достоен діятель своєя заплати
Не падающа здравія никоего оутрати
Крѣпко побѣждал розличних супостат полки
И еще может
Аще Бог поможет”.

Далі слідує опис чотирьох важніших символів герба: 1. Св. Юрія, 2. Їздця „Погоні”, якого автор називає „послом гробним”, 3. Зорі, 4. Хреста. М. Грушевський в „Іст. Укр. Літ.” називає цей твір „кунштовною фактурою”^{*)}). Інша „Похвала” герба була надрукована о. Дем’яном Наливайком у його „Октоиху”, з 1603 р.

У тім же 1581 р. вийшов „Календар Руский” Смотрицького.

^{*)} Я думаю, що ця критика М. Грушевського занадто сувора. Треба узглянути час, коли ці твори писались.

Апокризис (1598).

У 1583 р. вийшли: „Листи Патриарха Еремии”, „Діарій Патриарха Генадія”, та „Новий Календар Римський”.

У 1587 р. вийшли „Вірші” Герасима Смотрицького. Крім того, Смотрицький написав багато полемічних і богословських творів, з них найважливіший: „О единой истинной православной вірі и святой апостольской церкві”. Мова цього твору зближена до сучасної, тоді живої мови, тема: самовільність пап, що відірвала їх від правдивої віри. Твір написаний дотепно й живо. М. і., критикуючи папу Григора 13-го за зміну календаря, Смотрицький пише: „ті новопереминени квітти и май замість зеленої барви все білою зверху нам притрясают” (с. т. замість зелені — снігом).

У тім же, 1587 р., „пресвітер Василь” теж видав твір: „О единой истинной православной вірі”. Це, як пише М. Грушевський, — „не публіцистика, як твір Смотрицького, а радше богословський підручник. Тон поважний, сухий,

перетяжений цитатами, мова славянська, зрідка закрашена елементами живої мови”. Але, м. і., Вишенський дуже високо цинив цей трактат і рекомендував його своїм читачам.

Тоді ж вийшло **„Казание Св. Кирика Патриарха Ерусалимского о антихристі и знаках его”**. Це трактат Зизанія Тустановського, відповідь Потію, де автор виводить ідею папи-антихриста. Тоді дуже популярна книжка в кругах православних, що напсувала багато крові католикам. Ідея сама пізніше була підхоплена московськими старовірами.

Потім вийшли: **„Исхождение Святого Духа”** та **„Василий Великий о постничестві”**. 1596 р. **„Маргарит Иоана Златоуста”**, 1597 р. **“Ekthesis”**, польською мовою, проти унії та, 1598 р., **„Апокризис”** Христофора Филалета Бронського.

Обидві ці книги, з тактичних мотивів, були видані в польській мові в Вильні, відтак перекладені на тодішню українську мову й перевидані в Острозі. **„Апокризис”**, з тактичних мотивів, був теж присвячений канцлерові Замойському. Автор дослівно пише: „аби той скрипт від огня був забезпечений”. Темою обох творів була, властиво, відповідь Скарзі на його відому книжку: **“O jedności kościoła”**.

„Апокризис”, як пише М. Грушевський, був „першорядний полемічний трактат, написаний з великим літературним і публіцистичним хистом, великим знанням, широким і бистрим поглядом на речі, з великим і цікавим документальним апаратом...” (стр. 156, М. Грушевський, „Іст. Укр. Літ.”).

У 1598 р. видано **„Одпис на лист отця Ипатия”**.

Існує, властиво, два „одписи” на лист Потія: один, з 1598 р., другий, з 1599 р. Автор одписів, ближче незнаний **„Клирик Острожський”**. Він був, видно, студентом академії, бо в однім з своїх пізніших листів Потію називає його „жаком”, себто — молодим студентом. Хто був той жак? Напевно, невідомо. Дехто висловлює припущення, що то міг бути Тустановський.

В першій „одписі” відчувається велику ерудицію; автор покликається на західні твори, цитує листи Петрарки. Другий „одпис” складається з властивої відповіді та

з „Истории о Листрикийском то есть о разбойническом Ферарском или Флорентийском Синоді”. У передмові подано: „Писан у Острогу школі грецкой року 1599”. Цей, другий „одпис”, менше ерудитний, ніж перший і ніж „Апокризис”, але більше емоціональний, живіший і часами переходить в патос. Полеміка з Потієм дотепна й легка, наприклад, про „Спасенность згоди” (Унії): „Же и доброе кгда не по волі Божой бывает не добро есть — же не каждая згода Богу есть приемле и тая же самая новоустроеная згода яко не волею Божою зачата не есть Богу приемле. Такыи же и овцы родити ся почали...”; або, знову, про самого Потія: „Малои хмари оболочек кгда под найсвітнішее сонце подступить мало не весь світ потемняет” (М. Грушевський, „Іст. Укр. Літ.”).

1599 р. вийшли, теж: „Листи Патриарха Мелетия” „Псалтир с Часословом”, „Псалтир с возслідованием”. 1602 р. „Часослов”, 1603 р. „Лямент” — вірш на смерть князя Олександра Константиновича Острожського, який кінчається патетичним зворотом до наступних поколінь кн. Острожських:

„Памятайте жесте с княжат руских Острожских вишли Их віру, дільность и побожность мійте на мислі Вами хочу похвалитися перед Божим Маестатом Кгда с вас жаден не будет апостатом”.

1604 р. вийшов „Служебник”, 1606 р. „Молитвослов” і „Требник”, 1607 р. „Лікарство на оспалий умысл чоловічий” о. Дем’яна Наливайка (припускають, що співавтором цього твору був сам кн. Константин). Книга ця складається з „похвали” герба кн. Острожських, кількох моралістичних віршів, двох проповідей Івана Златоуста: „Слово о еже аще всуі мятеть ся всяк человек живый”, та, в додатку, з тестаменту Василя Македонянина, з таким епіграфом:

„Щасливое то королевство в котором Филозофове королюють а королеве филозофуют”.

(Ця цитата, взята з „Республики” Платона). Цілий тестамент надруковано в двох мовах: в слов’янській і в тодішній українській.

До осягів Острожської академії належить теж зарахувати „Тренос” Мелетія Смотрицького, хоч він був виданий 1610 р. у Вильні й передрукований того ж року в українській мові в Києві. „Тренос”, або — надгробний плач, був виданий перше в польській мові, видно, в цілі пропаганди, на вжиток уніятів та католиків — неофітів руського роду. Повний титул книжки був: „Тренос або лямент единой Вселенской Апостолской Сходной Церкви с пояснением догмат віри перше с греческого на словянське а тепер с словянського на полске переложено Теофілем Артологом той ж Святой Сходной Церкви сином”. Складається він з трьох частин: 1-ша присвячена наріканню на „синів виродків”, 2-га — „напоминание Потиеви”, синові, який її покинув разом з іншими, 3-тя — звернення до того ж си́на-апостата. Особливо третя частина робить сильне враження, коли церква його питає: „ще на одне питання дай відповідь, сину...”

„Тренос” має велику літературну вартість. Як М. Грушевський пише: „се наше традиційне голосіння, стільки разів використовуване в нашій літературі, що воно стає немов національною нашою літературною формою” („Іст. Укр. Літ.”, стр. 462). Але не лише літературну вартість мав цей твір. Навіяний погромом православних у Вильні 1610 р. та загальним упадком православія після Берестя, він, раз же після появи, наробив дуже багато шуму. Польський уряд заборонив цей твір, наказав конфіскувати всі примірники й спалити, арештувати видавців та всіх, що переховували їх. Це лише піднесло значіння „Треносу”. Православні вважали його за певного роду євангелію й довго ще після того, як і сам автор перейшов на Унію, й після його смерті, переховували „Тренос” і казали його вкладати собі до труни. Його переписували з великим пієтизмом серед нашої шляхти ще за гетьманщини в 18-ім ст.

Врешті, в 1612 р., вийшла остання книжка в Острозі — „Часослов”; це вже за панування кн. Януша Острожського.

Представлений тут видавничий рух, то була величезна, імпонуюча, продуктивна праця, яка свідчить про дуже активне культурне життя Острога в другій половині 16-го

й на початку 17-го століть. М. Грушевський („Іст. Укр. Літ.», стр. 503) пише: „СЕ ПІДНЕСЕННЯ ІНІЦІАТИВИ Й КУЛЬТУРНОЇ ЕНЕРГІЇ РОБИТЬ ВРАЖІННЯ ЯКОГОСЬ БЛИСКУЧОГО ФАЄРВЕРКУ”, було це — „СПРАВЖНЄ ВІДРОДЖЕННЯ В ПОВНІМ ЗНАЧІННІ ТОГО СЛОВА”.

Рух освітній з Острога поширився тоді на цілу Волинь й цілу Україну. За прикладом Острівської академії постають школи: 1586 р. Львівська Братська Школа, 1588 р. Виленська Братська Школа, 1592 р. Берестейська, 1596 р. Могилівська.

Крім Острівської друкарні на Волині працювали ще й інші: в Четвертні — кн. Четвертинського, в Рахманові, в Черницях, у Луцьку, в Крем'янці, в Хорові, в Слуцьку — кн. Слуцького, в Овручі — кн. Вишневецького.

У 1602 р. кн. Константин заснував у Дермані „Кіновію”, себто, вчений монастир, з семінарією, а при ній, друкарню.

Першим ігуменом Дерманського монастиря і ректором семінарії був о. Ісаакій, протосинкел Александрійський. По ній о. Дем'ян Наливайко*).

У грамоті про заснування „Кіновії” кн. Константин наказує (М. Максимович): „Бігунов чернцов и чинові тому противних в том монастирі не приймовати”, а як ціль заснування „Кіновії” подає : „пильно потреба нехибно аби міли учение пресвитери казнодии добрии”.

Незабаром у Дермані були видруковані: в 1604 р. „Октоих”, в 1605 р. „Диалог о православной вірі” й „Лист до Потія”.

Велику роль в боротьбі проти католицтва, Унії й польонізації відіграли ще й інші монастирі, засновані кн. Константином, або приналежні до його замків: Дорогобужський, Дубенський Спаський, Дубенський Чесно-Хресний, Пречистенський, Степанський Михайлівський.

Треба зазначити, що Преподобний Іов, перед переходом до Почаєва, двадцять років був ігуменом Дубенсько-

*) Рід Наливайків походить з Кам'янця на Поділлі; Северин Наливайко, брат о. Дем'яна, був сотником надвірної сотні у кн. Константина перед своїм походом в Угорщину й пізнішим повстанням проти Польщі (див. далі).

го Чесно-Хресного монастиря й коли кн. Константин бував у Дубні (а він перебував там довший час, заки відібрав Острога від Беати Костелецької), він любив відвідувати ігумена Іова, й треба припускати, що Преподобний Іов мав великий вплив на князя*).

Крім цих значніших монастирів, відомі ще були з їх діяльності: Корецький Маряненський — кн. Корецького, та Мелецький — кн. Сангушка.

Папський нунцій Антонин Поссевін скаржився папі Григорові 13-му, що кн. Острожський має при монастирях свої друкарні й школи, в яких „сей раскол годується”, себто — православна віра.

Кн. Константин дбав, хоч і не завжди успішно, про виховання своїх дітей в православній вірі. Ото вийняток з його листа, писаного в Дубні 1. 12. 1592 р. до Львівського Братства, в справі його молодшого сина Олександра, який вчився тоді в Ярославі: „Бога ради попечение всяко сотворите да не іміют в нем части неединой иезуити”, (себто не беруть участі в його вихованню).

На жаль, його старший син Іван-Ян був католиком. Однак, він, до певної міри, шанував заповіти батька й трохи опікувався православними монастирями, й за його часу друкарня в Острозі ще працювала.

Як бачимо, майже ціле наше письменство того часу мало характер релігійно-полемічний, спрямований проти католицизму й Унії. Саме в той час сталися дві величезної ваги події, що заважили на цілій історії України й яких наслідки ми відчуваємо ще й сьогодні.

Року 1596 у Бересті постала нова „греко-руська” церква, з’єднана з Римом, а в 1597 р. кн. Чарторийський і 57 значніших руських родів перейшли на католицизм й були втрачені для нашого народу. „Потієва Унія”, як її тоді називали, внесла страшний релігійний розбрат в українське суспільство. Перехід же на католицизм й автоматичне оплячення деяких шарів нашої шляхти свідчить, що в той

*) Преподобний Іов походив з Галичини. На Соборі в Києві 1624 р. він підписався: „Иоан Желізо игумен Почаевский”. Він помер 1651 р., проживши рівно сто літ. (Читай „Св. Почаївська Лавра” Митр. Іларіона).

час релігійне ренегатство було рівнозначне з ренегатством національним.

На тлі цих, власне, фактів, Остріг, Острізька академія, а, передовсім, постава кн. Константина, набирають виїмково-важного значення.

Остріг, це був символ національного відродження, що надхнув могутнім динамізмом розквіт козацтва в слідуючій, 17-ій ст., й заважив на тім, що козацька Україна постала й залишилась православною. Добре це, чи зле, але це факт. Козаки боролись за „націю козацьку, за честь і за віру”.

Не берусь тут порушувати властивих розважань релігійних. Оцінка релігії з погляду користи національної чи політичної суперечна з моїми власними засадами та, припускаю, з засадами кожного християнина. Думаю, однак, що події ті ми нині можемо й мусимо оцінювати з певним об'єктивізмом, мовляв, „ніде правди діти”.

Ті події, зрештою, не були випадкові. Вони приготвлялися здавна й були теж спричинені виїмковими історичними обставинами кінця 16-го ст., часу вельми бурхливих релігійних змагань серед нашого суспільства й часу найбільших політичних переломів у нашій історії.

Ми знаємо, що вже від часу Володимира Русь вступала в різні пертрактації з Римом, хоч ці пертрактації й були радше спорадичні. Знаємо, що король Данило мав бути коронований короною, яку мав дістати від папи Римського й цим чином мав визнати васальну залежність від Риму. У 1439-40 рр. засідав відомий Флорентійський Собор, на яким обговорювалась справа унії церков. Представником від православних був Ізидор, митрополит Московський та представник від Палеолога, імператора Візантійського, який саме був у дуже скрутнім положенню й шляхом унії з Римом старався знайти допомогу в Італії, особливо у Венеції, в боротьбі проти турків. Собор той залишився без наслідків, з'єднання церков не було досягнуто, а кілька літ пізніше турки зайняли Царгород.

Наша церква в кінці 15 ст. й на початку 16 ст. була в жахливій занепаді. Правду писав Потій, що „на цілій Ру-

сі ледве двох проповідників можна знайти". В той самий час шляхта наша, яка здебільша вчилася на Заході, ставляла все більші домагання нашим православним духовним. Шляхта скаржилася, що не можна знайти відповідного сповідника серед православних священиків. Не було шкіл, ані духовних, ані світських, життя духове скупчувалося лише по монастирях та в Братствах. Такий був стан у першій половині 16 ст., але в другій половині того ж століття починається наше відродження, якого осередком, як уже подано вище, став Остріг.

Католицька церква в кінці 15-го й на початку 16-го століття переживала не меншу кризу й занепад, ніж православна, й то, не дивлячись на відсутність, принаймні, зовнішніх ворогів християнства на Заході Європи, ворогів, під яких цілковитим пануванням (турки) опинилась майже ціла Східня церква. Папська „державка" в Італії, ще в половині 16 ст., була пристановищем найбільшого розбещення. Кожна більша аристократична родина мала свої загони „бравів" (молодців), які за гроші робили все, що бажалось. Вбивства й грабіжі вдень і вночі були там звичайним явищем. Банди поодиноких „капітанів", часами втричі більші від цілої армії папи, волочились по цілій території держави, а то з'являлись і в Римі. Тоді ватажок діставав авдієнцію в папи, діставав індульгенцію за всі морди й злочини, отримував гроші, й потурбувавши міліцію міста, з тріумфом, на благання папи — виїжджав з Риму. Нарешті, Папа Сикст П'ятий несамовитими репресіями стяг голови цієї гидри бандитизму й ретельно очистив свою державу. Але навіть і цей папа не схотів, чи не зумів очистити інших, не дуже моральних традицій римського престолу, як, прикладом, „непотизму": роздавання гідностей ієрархічних, та кардинальських капелюхів, ближчим і дальшим родичам папи, незалежно від віку, світського стану й моральної вартости особи. З приходом кожного нового папи, приходила в Рим нова „родина" й нова „родина" політика. Деякі єпископи й кардинали залишалися світськими людьми й на очі не бачили своїх дієцезій. Таке творилось на верхівці, але й низи ієрархії були не менше

здеморалізовані. Т. Шевченко не відбігає від правди в його поемі „Іван Гус”. Був це час барока й барокових постатей всюди.

Реформація й війни релігійні, що охопили Північну й Середню Європу на початку 17 ст., були лише реакцією на цей моральний занепад Західньої Церкви.

Але на початку 16 ст. на Заході з'явився новий чинник — орден єзуїтів, який мав величезне перевиховуюче й оживлююче значіння для католицької церкви в цілому світі. Єзуїтам належить завдячувати величезний здвиг освіти в Західній Європі; їх школи швидко дали блискучі вислідки й стали прототипом західньої педагогіки. Їм теж належить завдячувати великі осяги місіонерства в заморських, поганських країнах.

До Польщі єзуїтів спровадив єпископ Вармійський, Гоцій, в 1545 р. Вже в 1569 р. вони заснували свою „колегію” у Вильні, якої першим ректором був знаменитий єзуїт-проповідник і письменник Пьстр Скарґа. (див. мал. ст. 66).

Він відразу видав книжку, яку присвятив нікому іншому, як кн. Константинові Острожському: „O jedności Kościola”. Книжка та, в дійсності, була нападом на Русь і на все, що руське, руську мову, руську віру. Він писав, що греки обдурили Русь, даючи їй віру й церкву, але не даючи „людської мови”, бо, прецінь, „хлопською мовою не можна до Бога молитись”, він інакше не говорить, як „дурна Русь”.

Книжка дуже добре характеризує відношення польських єзуїтів і польської католицької магнатерії до України. Вона не залишає жодного сумніву, щодо характеру цілої прийдешньої акції єзуїтів в Україні й, властиво, була заповіддю безоглядної боротьби не лише з православ'єм, але теж з народом українським і його культурою. Присвята тієї книжки кн. Острожському теж недвозначна. Той єзуїт присвятив свій витвір тому, хто, в його очах і очах цілої Річи Посполитої, очолював Русь. Однак, Скарґа помилився в своїх рахунках на кн. Острожського.

Остріг дав належну відсіч Скарзі й усім пізнішим полемічним нападам. Але, на жаль, боротьба не обмежилась

лише полемікою. Вона провадилась теж на полі адміністративнім: переходлювання й в'язнення послів до кн. Острожського з Царгороду, заборона виїзду за межі Річи Посполитої шляхтичам, що вчилися на Заході, конфіскування книжок і багато інших, часом дуже драстичних, заряджень.

Унійні тенденції серед православної ієрархії були спритно використані польською державою й єзуїтами для їх чисто польських політичних цілей. Унія, в тій формі, як вона постала, була, безперечно, передовсім, ділом єзуїтів, наслідком їхньої політики. Польський історик К. Левіцкі⁴⁸⁾, один з найбільш безсторонніх польських, католицьких істориків, так пише: *„Що так легко погодилися по Берестейській Унії з догматизними й літургізними застереженнями, лише на ново доказує, що ініціаторами унії кермували не релігійні, лише політичні тенденції. Не виключене, що вища католицька єрархія сподівалася побільшити свої маєтки при ліквідації бенєфіцій православного духовенства. Можна навіть припускати, що ініціаторам унії залежало на загостренню заколоту серед православних, наприклад, боротьби між братствами і православними єпископами, щоб з тієї боротьби витягнути для себе як найбільше користей. Руські єпископи безкритично повірили приріканням противників. Єзуїти, як пропaгaтoри унії, були занадто сильно втягнені в політичні справи, щоби задоволитись лишень своїми релігійними успіхам серед православних”*.

Можливо, що серед нашої тодішньої уніятської ієрархії й була певна „ідейність й революціонізм” (як пише В. Липинський), однак факт залишається фактом, домовлялися вони про унію не з народом руським й руським духовенством і шляхтою, лише з королем польським і з П. Скаргою, тим найбільшим ворогом Русі, які з радістю прийняли „дурну Русь” у свої обійми. Унія, в тодішній формі, це не була перемога католицизму, Західньої Цер-

⁴⁸⁾ Kazimierz Lewicki, „Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska”, Arch. Tow. Nauk. t. XI, zes. I, str. 3-4. Lwów, 1933.

кви над православіям, це була радше перемога Польщі над Руссю-Україною.

Постава кн. Константина Константиновича в справі Берестейської Унії і його роля в цій релігійній і політичній боротьбі, цілком виїмкова й величезна.

Він був загально признаним найвищим світським авторитетом у справах православної віри в межах Річи Посполитої. Осібною грамотою 1590 р. король польський дав одинокі йому право „апробувати” кандидатів на православних єпископів, себто, король згоджувався не затверджувати призначення в єпископи без згоди кн. Константина.

Це іронія долі, що це, власне, кн. Константин у 1593 р. висунув Потія в кандидати на єпископа Володимирського (по смерті єп. Ласовського).

Потій був високо освіченою людиною. Він походив з православного роду, вчився в кальвінській школі кн. Миколи Радзівіла „Чорного” у Вільні, потім у Краківській єзуїтській академії, потім у Віртенберзі. Він перейшов на кальвінізм, потім вернувся до православія й був каштеляном у Бересті. Це, власне, задля його ерудиції й освіти кн. Константин запропонував Потія на єпископа.

Справа з'єднання церков була близька серцю кн. Константина. Він, будучи оборонцем православія, сам прагнув з'єднання церков і в справі унії двічі писав до Папи Климента 8-го.

Однак, наміри й пляни, щодо з'єднання, були у князя в дуже широкім вселенськім маштабі й цілком не обмежувались „з'єднанням” лишень в межах польської держави. Пишучи до Папи Климента, князь говорить про з'єднання „яко дві дщери одного Господа не отнимая не от единой належной чести и славы”⁴⁹⁾. Як державний муж, він добре розумів, що об'єднання церков лише в межах Річи Посполитої й під зверхністю польських єзуїтів, віддавало „руську” церкву цілковито в руки польських державних чинників і нівелювало саме значіння „з'єднання”.

⁴⁹⁾ Н. Теодорович, „Город Владимир”, СПб., 1893, стр. 64.

Як відомо, Берестейський Собор відразу поділився на два собори: один — уніятський, що засідав у катедральнім соборі й де зібрались польські католицькі достойники зі Скаргою на чолі, й ті з наших єпископів, що перейшли на унію, та, другий, в приватнім домі, де зібралась наша шляхта на чолі з кн. Константином Острожським, представники від Царгородського патріярха, наше духовенство й вірні. Цей, другий, Собор цілковито засудив і відкинув „Унію” й вважав унійний Собор за неканонічний. Безпосередньою причиною цього аргументу було те, що Потій і Терлецький, як виявилось, вже рік раніше перейшли на Унію, будучи в Римі, нікого з православних не питаючи й не завідомляючи. Для них, очевидно, Собор не мав іншого значіння, як ствердження вже доконаного факту, в очах православних це, очевидно, суперечило з найглибшими підставами „Соборної” церкви.

Остаточню, Потій і Терлецький потягнули за собою всіх єпископів, крім двох: Балабана, єпископа Львівського, та Копистенського, єпископа Перемиського.

Так постала нова „грецька церква” в межах Польщі, що на початку й довгий час пізніше трималася лише завдяки адміністративним, польським чинникам, хоч і була трактована тими ж чинниками досить поблажливо. Респекту й поваги та нова церква не мала ні в кого. Це видно, хоч би, з факту переходу руських аристократичних родів не до Унії, лише до . . . католицтва, понад головами своїх „з’єднаних” ієрархів.

Кн. Константин прибув до Берестя з чималим відділом гармат і міг би легко цілий той Собор розігнати, вживаючи того “ultima ratio rerum”. Чому не зробив того? М. Грушевський закидає йому „нерішучість”. Найпевніший здогад: чин такий значив би війну проти Польщі, й, можливо, князь не вважав такий крок у тодішніх обставинах ані розумним, ані надійним. Зрештою, треба пам’ятати, що саме в справах релігійних кн. Константин був надзвичайно обережний і толерантний. Його толеранції, напр., не міг зрозуміти кн. Курбський, москаль, що хоч і втік з-під тиранії Івана Грозного, але не змінив свого московського

характеру. Він усе закидав кн. Острожському, що той потурає різним еретикам та, навіть, жидам, і що читає книжку Скарги. Закид, який висунув проти кн. Константина Др. Ісаїв в його книжці „Берестейська Унія”, боцім то князь утримував зв'язки з Москвою й під впливом московських „агентів” не згодився на Унію, цілковито неузасаднений. Такого закиду не можна зробити жодному з князів Острожських. Усі вони завжди боролись проти Москви. Найкраще характеризує відношення кн. кн. Острожських до Москви К. Харлампович в його книжці: „Западно русские православные школы”: „К сожалению Константин Константинович, как и его отец, да и вообще никто из князей Острожских не искал освобождения от польского влияния в опоре на единоверие московского государства”.

Вертаючись до наших „з'єднаних” ієрархів, вони, безперечно, мали теж на думці деякі національні й політичні цілі: 1. Признання рівності церков греко-католицької й латинської, 2. Признання двох постійних місць в Сенаті для унійних владик. Вони могли мати й багато інших обітниць „ad hoc” на Соборі.

У результаті та рівність була признана „офіційно”, але вона була далека від фактичної рівності. Щодо крісел у Сенаті, то й ті залишились фікцією. До Сенату єпископи були кликані лише в особливих випадках, коли справа торкалася церкви.

Більшість українського суспільства, посполиті й дрібна шляхта на Волині, Поділлі й в Галичині, залишились православними. Й, цікава річ, що власне від часу Берестя на всіх слідуючих соймах і соймках, православні здобувають щораз більше фактичних прав.

Повторюючи за М. Грушевським („Іст. Укр. Літ.”, ст. 156): „Боротьба проти Польщі й католицизму провадилась у двох напрямках: 1. Культурно-літературнім, і 2. Політичним. Успіх першого руху на полі культурного поступу, освіти, літератури й полеміки був моральний, але безсумнівно величезного значення. Українське суспільство — Остріг — дало відсіч тим, що його засуджували, як „дурну Русь”.

Парляментарна боротьба, Сойм Сандомирський, „рокош” (бунт Зебжидовського), в яким численну участь взяла наша шляхта волинська, і, нарешті, Сойм 1607 р., на яким король частинно прийняв вимоги православних (це тоді, коли вже не було ні одного єпископа православного), була лише частинно успішна і не мала тривалих наслідків. Моральна ж перемога була безперечно на боці православних.

По смерті кн. Константина, стяг боротьби за права Русі-України переходить до Києва, у руки Сагайдачного й його спадкоємців, а у визвольних змаганнях до Хмельницького. Поруч мотивів національних, стоять мотиви релігійні, православні. Воно інакше й не могло бути, бо приклад наших ренегатів, вищої шляхти, ясно доводив, що боротьба провадилась не лише за віру, а за саме існування українського народу, за його національну ідентичність.

Дивним збігом обставин католицька Польща, що так гордилася назвою “*przedmurza chrześcijaństwa*”, була тоді для нас правдивим **муром**, що відгородив і відіпхнув нас від Заходу. Свій неуспіх в Україні в 16-ім і 17-ім ст. ст. Рим мусить завдячувати власне тому польському “*przedmurzu*”.

Як уже зазначено, 16-те ст., це власне було століття великих релігійних рухів серед нашого суспільства, так, як і в цілій Європі. Дуже велику роллю у нас відіграв соцініанізм, чи аріянізм. Це дуже стара, але й вельми живуча ересь. Офіційно, вона зародилась під впливом Арія, єпископа Александрійського в 4-ім ст. й сперта була на т. зв. нео-платонізмі (а дехто вважає, нео-аристотелізмі) жиди Філона з Александрії, а, подекуди, на значно старшій науці перса Мані, або Манеса, з 2-го ст. Головна ідея була — одноістотність Христа, звідки інша назва аріянів — „унітарії”, і то - одноістотність людська. Вони вважали Христа за людину, яка сподобилась того, що на неї зійшов Дух Святий від Бога Отця. Це, очевидно, розбивало християнську догму про Святу Трійцю, звідки теж інша назва аріянів: „анти-тринітарії”. Ересь та була яскравим виразом т. зв. дуалістичного світосприймання, себто при-

знання двох рівних первнів, діючих у житті й світі: добра й зла. Початок її безперечно в Персії — віра в Ормузда й Арімана.

Але дуалістичне світосприймання було знане в Україні ще в 11 ст., як то показує літописне оповідання „про волхвів”. Релігійні рухи Заходу й Півдня Європи, видно, сягали в Україну й Волинь впродовж цілого середньовіччя.

Так, напр., „покаянство” (або „бичування”) теж було занесено в Україну в 14 ст. Про це свідчать пізніші наші літературні записи, як „Листи небесні”, 1599 р. та „Сон Богородиці”, 1598 р. Відгомін „покаянних” впливів можна дослідити також у наших „Страстях” (М. Грушевський, „Іст. Укр. Літ.”, ст. 40—49).

Гусити й „моравські брати” теж мали тісний зв’язок з православними. Католицький єпископ Олесніцкі висловлював на Базельському Соборі пересторогу, що може дійти до об’єднання між еретиками-гуситами й „схизматиками”. З другого боку, гусити були під впливом іншої ересі т. зв. „катарів”, або „альбігейців”. Єресь та була теж маніхейського походження. Вона опанувала Прованс в 11 і 12-ім ст. ст., північну Італію в 12-ім ст., Німеччину й Угорщину в 12-ім ст. В той же час, вона з’явилась у Болгарії й Сербії під назвою „Богомолів”. Ця єресь існувала в Росії до революції, в цілком, щоправда, zdeгенерованій формі, під назвою „хлистовщини”.

У засаді вона була дуалістична: відділяла цілковито добре від злого, божеське від людського, ділила людей на „чистих” — „catarhi” та на „не-чистих”, обожествляла жінку, „La grande Dame”, відкидала подружній і фізичний зв’язок між лицарем і „дамою” й визнавала лише плятонічну любов.

У літературнім світі евангелією тієї ересі був епос „Трістан і Ізольда”, а „трубадури” Провансу й „міннезингери” Німеччини були проповідниками тієї ересі. Ця єресь, м. ін., мала величезне значіння для розвою лицарства (лицарі Грааля, Парсіфаля, Артура) Європи. Приймання на гербах знаків жінок — „дами” — лицарями, датується від

часу тієї ересі. Традиція та існувала й серед нашого лицарства (герб кн. Острожських)*).

У нашій літературі, в 14 ст., з'являється „Книга о Гондави рицари”, а також „О рицари Тристани”.

Єресь катарів на довгі віки запліднила літературу й духовий розвиток Зах Європи⁵⁰), та не тільки Зах. Європи в географічному значінню, бо й Україна тоді, видно, входила в орбіту тих самих впливів і спільно зі Заходом переживала зриви й упадки духового життя. Зв'язки з Заходом були такі тісні, що напр., М. Грушевський („Іст. Укр. Літ.”, ст. 95) вважає, що навіть наші братства розвивались на зразок братств італійських: „Бувши припадково десять літ тому назад (1906) на виносі небіжчика з якогось братства милосердя в Сієні, я був вражений його (виносом) подібностями до нашої старої братської практики, а познайомившись з старими покаянницькими статутами тієї ж Сієни, й інших італійських міст 13 й 14 ст. ст., я побачив у них прототип нашого братства так, як ми знаємо його зі статутів 16 ст., а найстарші традиції братств, як відомо, з середини 15 ст. (Львівське Братство)”.

Аріянізм на Заході був головно підтримуваний візиготами в Іспанії та Північній Африці, Лангобардами в Півн. Італії, і в поодиноких князівствах італійських — Бенвенуто, коло Неаполю — заховався до 17 ст.

Поминаючи глибші догматичні розважання, належить признати, що філософія тієї ересі є вельми популярна й в сучаснім світі й досить поширена серед світської нехристиянської літератури. Візьмім лише Ренана: “La vie de Jesu”, Жоржа Брандеса: “Sagn om Jesu”, або Мережковського: „Сын человеческий” і ін.; усі ці автори в душі — аріяни, що дають образ людської, одноістотної постаті Христа. Однак, як і інші модерні філософсько-релігійні на-

*) Та єресь була втоплена в морі крові й огню. Людовик IX. Святий оголосив хрестовий похід проти альбігойців (Альбі-місто в Провансі). Населення цілих міст були вирізані й спалені. На альбігойцях уперше застосовано інквізицію, а першим інквізитором був Св. Домінік. Прованс у тій релігійній війні втратив свою незалежність й був остаточно прилучений до Франції.

⁵⁰) Denis de Rougemont, “L'amour et l'occident”, Paris, 1956.

прямки, цей сучасний крипто-аріянізм позбавлений властивої символіки й містики, якою він відрізнявся від 4-го по 17 ст.

Соціни були італійцями, вони принесли аріянізм до Польщі в 1558 р. Соцін старший (Лелій) ледве врятував життя від переслідувань Кальвіна в Швейцарії, а його небіж. Фавт Соцін, знайшов пристановище в архи-католицькій Польщі. На Русі першим пропагатором цієї науки був, мабуть, Фр. Скорина, а головною опорою пізніше були: Ю. Немирич і Павло Сенюта з Ляховець. Соцініяни мали свої друкарні в Ракові, в Польщі й в Хорові, на Волині. У Ракові був виданий соцініянський катехизм, що переходився в Лямбет Гауз (дім архієпископа) у Лондоні й нині знаходиться в Британському Музеї (примірник перевиданий в Амстердамі й Лондоні: "Mateusz Radecius, The Raco-vian Catechism, London, 1652").

З погляду соціально-політичного соцініяни були більш толерантним і більш радикальним чинником суспільства. „Вони виступили проти неволі селян на триста років раніше знесення панщини, противилися карі на смерть і т. д.” (подаю з Ол. Брюкнера, „Різновірство Польське”, 1905 р., та після Др. Сенютовича-Бережного, „Ляховці над Горинем”, Літопис Волині, ч. 3., 1956 р.).

Більшість соцініяни були високо освічені на свій час люди: Юрій Немирич, учився в Голляндії та Англії (Оксфорд і Кембридж), він є автор Гадяцьких Умов та праці "Discursus de bello Moscovito".

Павло-Христофор Сенюта, вчився в Гайдельберзі, Ляйдені, Римі й Альтдорфі. Племінник його, Петро Абрамович Сенюта, вчився у Ляйдені. Ю. Чаплич, знавець чужих мов, вчився на Заході. Він перший звільнив селян від панщини.

Знаменний є факт, що багато з-поміж них приєднались до руху Хмельницького*).

*) На Волині відомі були соцініянські громади в слідуючих місцевостях: Бабин — 1630 р., Березка, маєток Чапличів — 1640 р., Берестечко, кп. Пронського — 1640-51 рр., Водиради, Кандиби — 1599 р., Галичини, маєток Шпановських — 1640 р., Гоща — від 1600 до 1640 р., Дорогостаї — 1595-1640 рр., Заслав-соцініянський „міністер” — 1567 р., Іваничі — 1640-50 рр., Киселин, Ю. Чаплича, одна із значніших гро-

Про їх школи польський історик Т. Стецкі пише: „школи соцініян та кальвінів були ліпші й не так застарілі, як єзуїтські”. В Острозі теж була така школа, на чолі якої став, уже згадуваний раніше, Павло Палеурус.

Я навмисне зупинився над описом тих релігійних рухів на Волині. Коли узглядимо, якого величезного напруження досяг освітній рух, викликаний кн. Константином Острожським, а, також, коли зважимо впливи західно-європейської науки й західніх вірувань, що захоплювали такі широкі шари нашого суспільства, перед нами стане образ кінця 16-го й початку 17-го ст. ст. в Україні, зокрема на Волині, як часу якоїсь духової революції, часу дуже інтенсивних змагань різних культурних впливів.

Коли споглянемо на той бурхливий, переломовий час, постать кн. Константина Острожського й лінія політична й духовна, яку він репрезентував, виступить перед нами у всій своїй величі. Він, найбільший і останній з великого роду князів наших, який не відступив від рідного краю й народу до кінця. Він теж, серед тих усіх принадливих відхилень, спрямував духа нації в одне русло, яке **єдине, як на той час**, дало йому змогу й міць повстати й побороти ворогів.

Належить ще кілька слів додати про відношення кн. Константина до повстання Наливайка. Мушу зазначити, що воно досить невияснене.

Северин Наливайко певний час був надвірним сотником князя, пізніше брав участь в поході на Угорщину й Семигород. Вертаючи 1505 р. з цього походу з великою здобиччю, несподівано зайняв Луцьк. У документах „Архив Юго-Зап. России”, т. 1, ч. 3., читаємо: „значительная часть сил примкнувших к тому возстанию была заготовлена под покровом того же кн. Острожского,

мад, упала 1644 р., Корець-еванг. громада — 1596 р., Лабунь — 1560-90 рр., Ляхівці, Сенютів — початок 17 ст., Мартинів, Ходкевичів — 1570 р., Остріг — 1617-18 рр., Рафалівка й Сабішин — 1640 р., Староконстантинів, велика громада — 1617 р., Тихомль, Сенютів — існувала до 1640 р., Хорів — початок 17 ст., Шпанів, заснована Шпановським — 1620 р., Щенятів — засн. Сенютою, Янівці — в середині 17 ст. (М. Грушевський, „З іст. реліг. думки на Україні”, 1925, ст. 52.).

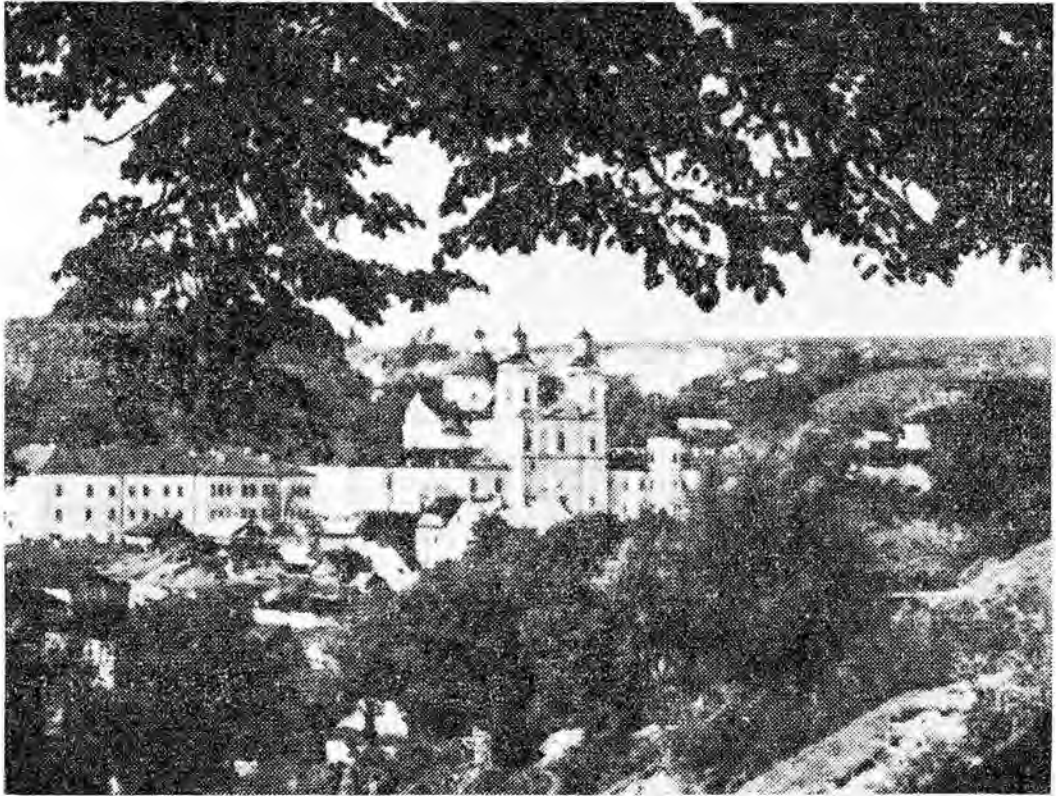
и своевольных людей и вознамерился кн. Константин употребить и привести в трепет поборников унии. Открыто он не хотел употреблять оружия, но открыл им (повстанцям) в своих имениях безопасное пристанище. Во главе этих экспедиций (повстанських походів) стоят два брата: пан Демян Наливайко, духовник князя Константина и Северин Наливайко, прославившийся в истории как начальник одного из более сильных козацких возстаний". До Наливайка пристало досить багато шляхти: кн. Воржицький, Гулевич, Ганський, Гуменицький, Слуцький, Мазепа й інші.

Повстання остаточно було розбите Жолкевским і Огінським під Лубнами, по 10 днях тяжких битв і облоги козацького табору. Козаки видали полякам Наливайка, згідно з жаданням Жолкевского, за що облога й війна мала бути закінчена. Однак, по схопленню Наливайка, війська Жолкевского вірвались в табір і вирізали 10,000 козаків, їх жінок і дітей, які теж були в таборі. Цей чин Жолкевского навіть польські історики називають „ганебним”⁵²⁾. Наливайко був пізніше суджений і четвертований у Варшаві. Як пише той самий польський історик: “*Była to osoba krasna, mąż k temu nielada, do tego puzkarz znakomity*”.

Про факт сприяння повстанцям кн. Константина можемо судити з перебігу сойму Варшавського 1596 р. Коли було ухвалено право екзекуції над козаками, дане гетьманові Жолкевському, кн. Константин зложив своє „вето” й тим зірвав сойм. Недарма теж поляки й уніяти ще довгий час називали православних „наливайками”.

З’ясовуючи собі відношення князя до повстання, можна, на перший погляд, назвати його „нерішучим”. Але, треба взяти під увагу, що повстання почалося, коли кн. Константин не був уже молодий, крім того, воно несло зі собою цілком новий соціяльний лад, незнаний досі в Україні, тай ніде в Європі. „Приєднатися” до нього старому февдалові, було нелегко. Та й чи до подумання було приєднання

⁵²⁾ Joachim Bielski, “Dalszy ciąg kroniki Polskiej — Sprawa Solomicka”.

„Лицей” у Крем’янці, з лицейською церквою.

князя до свого колишнього сотника? Але він, безперечно, потурав повстанцям, морально був по їх боці. Йі в тім відношенні його постава, як на той час, теж вишнюткова.

Врешті, кілька слів, щодо сучасних „критик” особи князя Константина: як я зазначив раніш, М. Грушевський закидав йому „нерішучість”, деякі польські й українські католицькі історики закидають „фанатизм”, православні „толерантність”, Др. Ісаїв, „що діяв під впливом московських агентів”, москалі, що „неіскал опори в моск. самодержавії”. Як бачимо, погляди дуже суперечні. Це лише підкреслює факт, що постать князя, не є на сучасну міру.

Він, передовсім, був сином своєї епохи, великий пан, останній, правдиво, „великий” князь наш! Він бачив і пережив зраду своїх побратимів, бачив теж жалюгідну зраду серед наростаючої нової сили України — козацтва (видання полякам Наливайка). Він не мав з ким „одностайно стати”. Але він був непохитний в своїх намірах і чинах. В його постаті є маєстатичність, якої йому не відмовляють і най-

більші його критики. Врешті, він був найбільшим нашим меценатом, якому інші народи давно вже ставляли б пам'ятники!

Особисте, родинне життя князя було нерівне. В молоді літа свої він мусів боротися за спадщину зі своєю швагеркою, Беатою Костелецькою, й боротьба та, як знаємо, не була легка. Він пережив смерть своєї дружини й поховав двох синів і трьох унуків.

Князь Константин помер 19. 2. 1608 р., проживши 81 літ, і був похований в Богоявленській церкві, в Острозі, поруч свого сина Олександра. На його могилі був слідуючий напис:

„НАДГРОБОК ЯСНООСВІЦОНОМУ КОНСТАНТИНУ
КОНСТАНТИНОВИЧУ КНЯЗЮ ОСТРОЖСКОМУ.

ЯСНООСВІЦОНОЕ КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНО-
ВИЧ В СВ. ХРЕЩЕНИИ НАРЕЧЕНИИ ВАСИЛИЕМ

КНЯЖА ОСТРОЖСКИЙ

В ЖИТИИ И ПО ОДХОДИ ЗО СВИТА СЕГО

РАДИ ЕГО СВЯТОБЛИВОСТИ ЗАНЕЖЕ ГОДНО ЕСТЬ
ИМЕНОВАТИ МУЖ БОЖИИ

ОТ ГОСУДАРЕИ КОРОЛЕИ ВОЕВОДА КИЕВСКИЙ
МАРШАЛОК ЗЕМЛИ ВОЛИНСКОЕ СТАРОСТА

ВЛАДИМЕРСКИЙ ИМЕНОВАН

В БЛАГОЧЕСТИИ ЖЕ СВ. КАФОЛИЧЕСКИЯ СОБОРНИЯ
АПСТОЛСКИЯ ЦЕРКВИ ЯКО СТОЛП НЕПОКОЛЕБЕН

ОТ ВСИХ СВИДЕТЕЛЬСТВОВАН

СЛАВНАГО РОДУ РУСКОГО ГРЕЧЕСКОГО ЗАКОНУ

ВІРУ В НЕИ ЖЕ И РОДИЛСЯ СОБЛЮДЕ

ДО КОНЦА

НАДЕЖДУ ИМІЯ В ДЕНЬ ЗАПЛАТИ

ОТ ГОСПОДА ВИШНЯГО СПОДОБИТИСЯ НЕТЛІННОГО
ВІНЦА

РЕВНУЯ БО ПОРЕВНОВА ВЕЛИКОМУ КОНСТАНТИНУ
ЦАРЮ ОН ЖЕ ВСИХ ОБЩЕ ХОДАТАИ БИСТЬ

ХРЕЩЕНИЯ

СИЦЕ И СЕИ КОНСТАНТИ БОЖЕСТВЕННИМИ

ПИСМЕНАМИ СЛОВЕНСКИМИ

И КНИГАМИ ПОДВИГ И СКАРБИ СВОИМИ РОДУ
 РУСКОМУ ЗИЧИЛ ПРОСВІЩЕНІЯ
 В ОСТРОЗІ БОГОСПАСАЕМОМ ГРАДІ ОТЧИЗНИ СВОЕИ
 ПРЕСТАВИСЯ УСПЕ О ГОСПОДИ В ЦЕРКВІ ВЕЛИКОИ
 ЗАМКОВОИ И ПОЛОЖЕН
 ДО ЗГОТОВАНИХ ОБИТЕЛЕИ ВІРНИМ БОЖИИМ ОТИДЕ
 МИНУЛОРО ВІКА СЕГО ЕСТЬ
 СВОБОЖДЕН
 РОДИСЯ В ГРАДІ СВОЕМ ТУРОВИ ЛІТА БОЖИЯ
 НАРОЖЕНІЯ 1527 ПРЕСТАВИСЯ ЛІТА БОЖИЯ
 НАРОЖЕНІЯ 1608 ИМІЯ ЖИТІЯ СВОЕГО ЛІТ 81”.

Але, останки князя були вивезені внучкою, Анною-Альойзою Ходкевичевою (донькою кн. Олександра), католичкою, до Ярослава й поховані в католицькій костелі (Антонович, „Архив Юго-Запад. России”). Є інша версія, що останки його були вивезені невідомо куди уніятами в кінці 18 ст., коли ті опанували церкви в Острозі.

Портрет кн. Константина Константиновича, з написом: “CONSTANTINUS DUX IN OSTROG ET TARNOW”, знаходився до першої світової війни в палаці Оскара Сосновського в Ново-Малині. Де є нині, невідомо.

Кн. Константин був одружений з Софією Тарнавською, яка внесла до родини дуже велике віно. Вони мали трьох синів і дві доньки:

Старший син — **Константин, 1562—1595 (або? — 1597 р.)**.

Від р. 1579-го був старостою Володимирським і Крайчим Литовським. Він оженився з Олександрою Тишкевич, і перший з князів Острожських перейшов на католицизм. Дітей не мав. Про нього польські хроніки пишуть (Кардашевич), що він був: „розпусник, дивак і, врешті, містик, знаний зі своїх снів „цудовних”. Він проживав і помер у Берездові та був похований в склепах фарного костела в Острозі.

Другий син — **Іван, або Януш, 1564—1620 р.**, був наслідником свого батька, кн. Константина, й одідижив Остріг і всі маєтки після його смерті. Він поділив маєтки свого

Хлоп'яча гімназія на Красній Горі в Острозі. Сучасна знімка.

батька на дві „ординації”: Заславську та Острізьку (деякий поділ був зроблений ще за часу його діда кн. Константина Івановича). М. і., зприводу цього поділу мало не дійшло до війни між братами: кн. Янушом і кн. Олександром. Остаточо, батько, кн. Константин Константинович, дав Янушеві Остріг, Степань і Дубно, а Олександрові Рівне.

Від р. 1587-го кн. Януш був воєводою Волинським, від 1593 р. каштеляном Краківським, від 1596 р. старостою Черкаським, Каньовським і Богуславським, від 1605 р. старостою Володимирським, й від 1615 р. старостою Переяславським.

Він стало мешкав у Дубні, а коли приїжджав до батька, то затримувався не в замку Острізьким, а в Межиричі, де була католицька каплиця й монах-францишканин. Свою воєнну кар'єру він почав досить рано, бо вже 1577 р. на чолі залоги Дубенського замку відбив татарів з-під Дубна, потім брав участь у приборканню повстання Кониського, та у війні з Москвою. Він розбив мокалів під Черниговом і під Великими Луками (на півночі). Він був двічі висланий батьком до Відня, до двору імператора Максимі-

ліяна 2-го. Правдоподібно, там власне й перейшов на католицтво.

Оженився він уперше з Сузанною Середі, угоркою, в 1582 р., з якою мав дві доньки: Елеонору, яка вийшла за Язловецького, а по його смерті за Януша Радзівіла, й Єфросинію, за кн. Заславським.

Сузанна Середі померла 1596 р., маючи 30 літ. Кн. Януш оженився другий раз з кн. Катериною Любомирською, але вона померла за кілька літ, бездітною. Третя жінка кн. Януша — Теофіля Тарло, з якою він оженився в 1612 р., померла в Тарнові 1635 р. Від цієї жінки кн. Януш мав сина, Яна-Володимира, але той помер немовлям у 1612 р.

Кн. Януш був фундатором кількох кляшторів на Волині: Домініканів — у Старо-Костянтиніві, Францисканів — у Межиричі, та Бернардинів — у Дубні. Він теж, м. і., заснував „Велику Капітулу” Мальтійського Ордену Св. Івана Хрестителя й назвав її “de Podolia”^{*)}, ^{**)}). Ця назва свідчить, що кн. Януш не почував себе наскрізь поляком, бо

*) Проф. Я. Рудницький у своїх недавно опублікованих спогадах „З подорожі на Мальту” подає, що „Острозьку (чи Волинську) пріорію” ордену заснував кн. Микола Радзівіл. Але це, мабуть, помилка. Радзівіли в той час очолювали протестанський рух на Литві, отже не могли заснувати католицького ордену. Крім того, вони тоді не мали нічого спільного ані з Поділлям (як „пріорія” дійсно називалась), ані, тим більше, з Острогом чи Волинню.

**) Орден „Мальтійський” існує від 12-го ст. і є одним з найстарших у Європі. Його прапор: білий хрест на червоному полі. Орден початково займався опікою над прочанами до Святої Землі і його первісний осідок був на острові Родосі, а, після зайняття того острова турками, був перенесений на Мальту. Звідти й назва ордену.

Орден користався майже цілковитою незалежністю від Ватикану, до його складу входили найстарші аристократичні роди Європи, він творив величезну потугу і мав дуже великі засоби фінансові й маєтки у цілому світі. Щойно 1955 р. Ватикан зломав потугу ордену. Кардинал Капоні почав кампанію проти ордену ще 1949 р., й після смерті останнього „Майстра” ордену, кн. Чігі, нового не вибрано й орденом тепер заправляє Ватиканська комісія. (Roger Peyrefitte, “Chevaliers de Malte”, Paris, 1957.).

М. і., цар Павло 1-ий теж заснував православну капітулу того ордену (є здогади, що він хвилево навернувся на католицтво під впливом одного німецького єзуїта в Петербурзі). Капітулу ту нині репрезентують кілька російських князів у Парижі, на чолі з кн. Андреем Волод. Нашу Острозьку капітулу “de Podolia” (нині польську) репрезентує гр. Чапські. В Англії орден теж ще існує і провадить філантропійну діяльність (шпиталі, амбулянси і т. д.).

інакше назвав би капітулу “de Polonia”. Він, у дійсності, не мав великих симпатій ані серед поляків, ані серед русинів, що особливо виявилось зараз по його смерті.

Кн. Януш помер 1620 р. в Ярославі й там був похований. Смерть його була марна й неоплакана. Ховали його лише самі... гайдуки! Величезний двір князя й представники уряду, всі розїхались негайно після залагодження формальностей у зв'язку зі спадком, не чекаючи на похорон і на віддання шани померлому (Кардашевич).

Кн. Януш був останнім мужеським нащадком роду князів Острожських.

Третій син кн. Константина Константиновича — **Олександр, 1571—1603 р.**, був воєводою Волинським від 6. 5. 1592 р. Оженився з Анною Штемберг-Косткою. Вони мали синів:

Олександра — помер у дитячій віці 1607 р.,

Яна — помер 1619 р., маючи 20 літ,

Константина — помер 1618 р., маючи 20 літ,

Христофора — помер 1606 р., в дитячій віці,

Василя — помер 1606 р., в дитячій віці.

Доньки кн. Олександра: Софія, що вийшла заміж за Любомирського, померла 1622 р., Катерина, за Замойським, померла 1642 р., остання, **Анна-Альойза, — 1600—1654 р.** вийшла за гетьмана Ходкевича 1620 р., овдовіла 1621 р. Вона одідичила Остріг після свого дядька кн. Януша і панувала там до 1648 р.

Про кн. Олександра знаємо, що в 1599 р. він, разом з батьком, кн. Константином, та кн. Федором Сангушком Коширським, брав участь у Виленській конфедерації, між православними та протестантами, де обговорювалися пляни оборони проти наступаючого католицтва.

Кн. Олександр Константинович помер у грудні 1603 р., отруений служницею в Острозі й був похований в Богоявленській замковій церкві. Як бачимо, він мав дуже численну родину, але більшість дітей повмирали в дитячій віці. Два сини (Ян і Константин) померли у загадкових обставинах у 1618 і 1619 рр., того самого дня і в тому самому місці в Люблині. Обидва були поховані у Ярославі.

Ці три смерти: кн. Олександра Константиновича і двох його синів виглядають трохи дивно, але немає жадних даних для підозріння якогось злочину.

Справа в тому, що кн. Януш Константинович, який одідичив Остріг після кн. Константина Константиновича, власне мав записати свій маєток на тих двох синів кн. Олександра (Яна й Константина) під умовою, що вони перейдуть на католицтво. Жінка кн. Олександра, Анна Штемберг-Костка, дійсно постаралася тих двох своїх синів перевести на католицизм. Вона вигнала з Ярослава їх учителя, Зизанія Тустановського, спровадила на його місце єзуїта й змусила дітей причаститися в костелі. Але чи вони дійсно померли католиками, чи православними, залишається невиясненим.

По смерті кн. Януша Константиновича в Острозі залишилась у неподільнім пануванні, згадана вгорі, Анна Альойза, донька кн. Олександра Константиновича. Вона була завзятою католичкою й нищила все надбання батьків і дідів. Вона остаточно зліквідувала академію й друкарню в Острозі. В 1624 р. заснувала єзуїтську колегію, і десь, мабуть, в 1630 р., замкнула Богоявленську церкву. 1633 р. вона не допустила православного єпископа Туровського Аврамія, у його єпархію, а також не допустила єпископа Луцького і Острожського, Борискевича. В 1633 р., коли нововибраний митрополит Київський, Олександр Пузина, приїхав до Острога, вона його не впустила до церкви.

1636 р., на Великдень, вона вийняла останки свого батька кн. Олександра Константиновича, приказала єзуїтам їх „посвятити” по католицьки і перевезла їх до Ярослава (можливо, що тоді вона вивезла теж і останки кн. Константина Константиновича). Зприводу цього стався великий заколот, бо православні поставили чинний опір.

Як пише хроніка польська (після Кардашевича), вона в такий спосіб „wiele złego uczyniła chrześcijaństwu”.

Оповідання Кардашевича, мабуть, базується на вірші: „Лямент о утрапєню міщан острозких” невідомого автора. Твір вийшов 1636 р. Видно був правдивий бунт: „право-

„Кирило-Методієвське Братство” в Острозі (де була жіноча школа).
Сучасний вигляд.

славні йшли на мечі й вогонь, готові вмирати, щоби лиш доконати помсти. Бунтівників вбивали на місці, інших за-кували в кайдани й сажали у в'язниці, але коли забракло кайданів і ланцюгів і не було вже місця у в'язницях, винуватих тримали в приватних домах. Так приборкано бунт у Острозі”. Але з оповідання Кардашевича видно, що це не був кінець справи. Справа пішла до трибуналу в Люблині. „Попів дизуніцких (не уніятів) присуджено на вигнання з Острога, бунтівників, які були ув'язнені, присуджено на смерть. Провідників бунту, на четвертовання, відрубання рук, ламання костей, вплітання в колеса й здирання шкіри. Доми бунтівників приказано розвалити й зрівняти з землею, а місця, на яких стояли, посипати сіллю . . . ” Але... „кн. Анна всім простила і запросила на бенкет до свого замку . . . ”

Все це оповідання належить брати дуже критично, воно трохи з тим „бенкетом” щось занадто опереткове, але, нема диму без вогню, очевидно, якийсь спротив православних мав місце.

Анна ще дотрималась в Острозі до 1648 р. В тому році загін Гармаша, з війська Хмельницького, зайняв Остріг і Анна втікла з Острога назавжди.

Потім вона мешкала в Ковалеві, Коморові, Гниші і ін. Вона померла 27. 1. 1654 р., похована в Ярославі. Портрет її, в убранні католицької черниці, знаходився у вівтарі католицького костела в Рівному.

Умираючи, Анна записала 100,000 зл. на освіту шляхетської молоді Волині. Цей фонд був недоторкальний, все збільшуваний; він пролежав у руках Ходкевичів аж до 1806 р., коли Чацкий, разом з О. Ходкевичем, ужили його на будову Крем'янецького Ліцею. Так, дивним збігом, ця остання фундація Острожських проіснувала до наших днів і ще нині, в якійсь формі, напевно функціонує. (див. ст. 106).

По ліквідації ліцею в 1831 р., там була якийсь час православна духовна семинарія, потім духовна середня жіноча школа, потім, по першій світовій війні, за польських часів, знову „ліцей”, а що є нині, невідомо.

Козаки в 1648 р. спалили замок у Острозі, при чому згоріла теж Богоявленська церква. Залишились одні мури. Спалена була теж єзуїтська колегія. Згідно зі спогадами Натана Московича Ганновера, в Острозі тоді згинуло 600 жидів*).

У 1649 р. козаки знову зайняли Остріг. У 1658 р. татари пограбували місто.

По смерті Анни-Альойзи Остріг перейшов до Яна Замойского, пізніше до Конецпольских і в їх руках перебував до 1690 р. В тому році Конецпольский зрезигнував з Острога й маєтку на користь Станислава Яблоновского. Остаточо, в 1700 р., маєток Острожських був: частина під Малаховськими, частина під Сангушками і Любомирськими, решта — у Яблоновських.

В 1660 р. козаки знову зайняли Остріг. Колегія знову була спалена, при чому забито управителя колегії Мель-

*) Спогади видано по-гебрайськи 1653 р. у Венеції, Німецький переклад у 1724, а російський 1878 р.

Внутрішній вигляд „галерії” Братства.
Знімка зроблена за часів радянських.

хіора Михальського. В 1667 р. Остріг облягають татари, але міста не здобувають.

У 1670 р. в Острозі урядувала комісія для переговорів з гетьманом Дорошенком. З польського боку були: кн. Чарторийський, кн. Любомирський і Беншовський. Гетьман Дорошенко сам не приїхав, лише послав делегатів. Козаки стояли при Гадяцьких Умовах, на які поляки не хотіли годитись. Остаточно, переговори зірвано, а поляки оголосили гетьманом Правобережжя Ханенка.

19. 10. 1703 р. згоріла й була розібрана Св. Миколаївська церква, найстарша в Острозі.

Від 1703 р. на Волині й в Острозі панувала Унія.

26. 8. 1705 р. гетьман Мазепа й 40,000 козаків та 15,000 московської піхоти проходили поблизу Острога. В Острозі затрималось 8,000 московського війська під командою Симона Протасевича Неплюя. Гетьман Мазепа тоді кватрував у Дубні. Весною 1706 р. на Волині були шведи й в Острозі зупинився гр. Шембек.

У 1724 р. до Острога були перевезені труни Ходкевича й Ходкевичової й уміщені в костелі, де поставлено багатий мармуровий пам'ятник.

У 1726 р. в єзуїтській колегії в Острозі було: 7 каноніків, 3 магістри і 9 кондиторів. До маєтку колегії належали: Княгинин, Мощаниця і Берездів. У 1738 р. там уже було 61 єзуїтів.

У 1750 р. кн. Януш Сангушко збудував кляштор капуцинів, при виїзді з міста в напрямку до Дубна.

У 1770 р. в місті була „зараза” (мабуть холера).

У 1773 р. Папа Климент 14-ий спеціальною булою скасував орден єзуїтів. До ліквідації колегії призначено ксьондза Комарницького. Маєтки колегії роздано польській шляхті. Ключ Мощаницький, себто Мощаницю, Могиляни, Кургани й Волосковці отримав кн. Юрій Яблонівський, воєвода Познанський. Костел і кляштор поєзуїтський перейняли о. о. Василіяни, які переіменували церкву на Св. Покрови.

В давній колегії о. о. Василіяни відкрили свою школу, в якій в 1782-83 рр. було 245 учнів. У тій школі вчили: математики, фізики, наук моральних, вимови, права, мінералогії, городництва та рільництва, а також французької та німецької мов. Як бачимо, програма дуже широка і цілком модерна. Своєю діяльністю Василіяни подекуди піднесли культурне значіння Острога й, до певної міри, були наступниками кн. кн. Острожських, а їх школа наступницею давньої академії. З цієї школи вийшло кілька визначніших постатей, м. і. уніятський єпископ Луцький, Пилип Шим-

Вид на Красну Гору і давню „Дубенську” вулицю в Острозі. Там, де парк, були колись доми, видно поруйновані під час 2-ої війни.

борський. Школу ту о. о. Василіяни утримували й провадили аж до часу прилучення Волині до Росії в 1793 р.

У 1781 р. король польський Станислав Понятовський відвідав Остріг, коли їхав до Вишнівця на спіткання з царем Павлом I-им (цар подорожував тоді під псевдонімом „гр. Норда”). На приїзд короля Яблоновський збудував греблю від Острога до села Вільбовна.

Існує, м. і., цікавий віршик про ту королівську подорож:

“Piękne Ostroga widzim okolice
Dubno nas mile przyjmuje i bawi
I was nie miniem gościnne Warkowicze
Również Boremel Pańska bytność wsławi...”

Tad. Mostowski.

У 1789 р. на Волині, головню на Рівенщині, були т. зв. „попереджуючі” мордування й екзекуції. Поляки це називали „Волиньська трвога”.

Якийсь слуга на Рівенщині, з особистої помсти, забив якогось польського ротмістра. Поляки добачили в тім

„повстання” й „гайдамаків”. Багато священників і селян було ув’язнено й помордовано. Як пише Кардашевич: *„Волинь в той час лише підозрівали про бунти. Підозріння ті не були нічим узасаднені, однак викуплені були покаранням на смерть кількох православних парохів і багато селян”*.

Існує згадка, що в кінці 18 ст. у Дермані перебували лицарі ордену Темплярів. Орден той, як відомо, був зліквідований інквізицією ще в 13 ст., однак, потайки, існував далі й відродився в кінці 18 ст. у формі масонської льожи. Власне тоді на Волині стояло французьке військо принца Конде (коли король Людовик 18-ий, під псевдонімом „гр. Ліль”, був на „еміграції” у Варшаві). Правдоподібно, принц Конде і його свита й були тими Темплярами, що перебували в Дермані.

У 1793 р. Волинь була прилучена до Росії.

У тому році населення і духовенство Острога склали присягу Катерині Другій. О. о. Василяни залишили Остріг, їх школу замкнено, а в кляшторі поселилися православні ченці. Церкву переіменовано на Св. Преображенську.

У 1799 р. в давній колегії уміщено духовну семінарію. Колегія стала теж резиденцією православних єпископів і консисторії. Першим єпископом у Острозі був Варлаам Шишацький, до 1805 р., потім Данило Наток-Михайловський, до 1813 р., та Стефан Романовський, до 1821 р.

У міжчасі, в давній колегії і місті було кілька пожег: 1795 р. й 1809 р. (тоді згорів цілковито дах, і будинок покрито гонтою). В 1821 р. будинок колегії згорів дощенту, залишились самі руїни. Резиденцію єпископа, консисторію і семінарію перенесено до Анополя, а ченців до Дерманя. Мури руїн колегії стояли до 1865 р. Ці руїни описані О. Яблоновським. Вони були дуже імпонуючі, а під мурами були два поверхи недосліджених льохів і гробів.

У 1865 р. рештки мурів були розібрані й з них збудовано семінарію для сільських учителів, хлоп’ячу гімназію на Красній Горі та замкнену середню дівочу школу, що по старому звалась „Кирило-Методієвське Братство”, на місці

„Нове Місто” в Острозі. В далині — Плужанські ліси і дорога на Плужно.

самої колегії. Ці школи були, либонь, за російських часів, найстарші на Волині. В хлоп'ячій гімназії могли вчитися лише заможніші хлопці. Школа мала інтернат, де, м. і., видавали на рік два мундури й дві „шинелі”: одну на щодня, другу на „парад”. Назагал, та гімназія була доброю школою і мала гарні традиції.

Щодо „Братства”, то слід подати, що час і місце заснування докладно невідомі. Відомо, що плян Братства і його конституції укладав цар Микола I з граф. Блудовим. Братство, правдоподібно, існувало в Петрограді, а в Острозі існувала лише його школа, яку часто називали Братство. Була то замкнена дівоча школа, щось на взір петербурзького „інституту благородних дівіц”. Тільки тут „дівіци” були, здебільша, священицькі доньки. Школа, хоч і під російським впливом, давала добрі засади моральні і товариський стиль. Не одне покоління матушок виховувалося в тій школі, й власне тій школі належить завдячувати до-

сити високий рівень культурного життя священницьких родів Волині.

У 1891 р. був теж відреставрований Острізький замок, де вміщено музей, та Богоявленський собор.

Церква ця, за часів кн. кн. Острожських, була збудована в ренесансово-готицьким стилі. При її відбудові вежі залишились такими, як і були давніше, хоч без готицьких вікон, натомість усі ренесансові прикраси усунено. Бани зроблено на взір візантійських, але, на щастя, до міри низькі й не цибулькуваті. Загальне вражіння собору залишилось струнке і гарне.

З багатьох церков, що були в Острозі за часу кн. Константина Константиновича, перед першою світовою війною було лише дві, а саме: Богоявленський собор та ще одна церква на Новому Місті. Крім того, була ще нова військова церква в касарнях. Гімназія і Братство мали свої домові церкви. З польських кляшторів і костьолів дотривав до першої війни лише костьол „фарний”.

ПІСЛЯСЛОВО

Я дописав історію нашого городу майже до останніх днів, збираючи якнай докладніше всі важливіші факти і дати, хоч, властиво, цю історію належало б закінчити датою смерти кн. Константина. Бо княжий Остріг нічим не нагадує Острога після-князівської доби. В цій останній добі бачимо Остріг, як маленьке, забуте людьми і Богом, містечко, яких так багато на Волині, і в яким життя є одноманітне, сіре й безпросвітне. Давно проминула блискуча 300-літня доба бурхливої боротьби і слави й залишилися самі лише руїни, мов та кара за віровідступство й національну зраду дітей та унуків останнього Великого Князя. До того ж, Остріг, у часах перед-революційних, на зовні виглядав цілком зросійшеним: російські директори шкіл, російське військо, поліція, „чиновники”, немов образ якогось містечка з „Мертвих Душ” Гоголя.

Здавалось, усе спало непробудним сном і підмосковським „благоденством” мовчало...

Так здавалось, але видно під попелом румовищ ще жеврів огонь.

Бо ж мешканці міста, в головній масі, залишились, включно до татарів і жидів, ті самі, що й давніше, й під поверхнею чужої російщини жили своїм особливим „волинським” життям. А, головне, серед молоді шкіл, та і серед учителів, не було ні одного москаля. І власне цій обставині, особливо серед молоді, завдячуємо оте нове стихійне пробудження до нового життя. У часі нашої „весни” 1917-18 рр., коли то, невідомо звідки й невідомо як, прийшло національне освідомлення молоді.

Уже на весні 1917 р. в гімназії постала „Січ імени Івана Богуна”, пів-спортове, пів-військове товариство. Осідком Січі став Замок і на ньому замаяв наш національний

жовто-блакитний прапор. Та Січ самотужки боронила місто перед бандитизмом і погрозами, що шаліли навколо, а яких джерелом було здеморалізоване московське військо. Січ на протязі кількох тижнів була єдиною військовою „силою”, що утримувала порядок у місті. Й, дивно, до Січі приєднались навіть жида.

По розброєнню Січі німцями на весні 1918 р., поодинокі „січовики” прилучились до нашого війська; чимало їх полягло у визвольній боротьбі, дехто помер уже на еміграції.

Той зрив острівської молоді, хоч і не відіграв важливішої ролі в історії визвольних національних змагань України, все ж був знаменний, якщо йдеться про сам Остріг. Для декого він послужив надхненням на ціле життя.

Нині Остріг для відвідувача-чужинця має значіння з огляду на архітектурні пам'ятники минувшини, та, може, задля краси самого міста і околиць. Але для нас ті руїни все ще живі, вони промовляють „глаголом” давньої слави. Промовляють до нас і промовлятимуть до прийдешніх поколінь.

А в т о р.

ЛІТЕРАТУРА

- В. Антонович — Раскопки в стране древлян — 1893 — Київ.
- В. Антонович — Архив Юго-Зап. Руси — 1869 — Київ.
- В. Антонович — Монографіи — 1885 — Київ.
- О. Баранович — Залюднення України — 1930 — Київ.
- N. de Baumgarten — Genealogie et mariages occidentaux des Rurikides Russes — 1927, Paris.
- J. Bielski — Kronika Polska (sprawa Sołomska) — 1857 — W-wa.
- О. І. Білецький (як голова редакційної комісії) — Історія Укр. Літ. — 1955 — Київ.
- A. Boniecki — Poczet Rodów w Wielkim Księstwie Litewskim, Warszawa 1887.
- A. Boniecki — Herbarz Polski — 1901-1913, Warszawa.
- Н. П. Буйков — Князя Острожские — 1915 — Петроград.
- G. Vernadsky — History of Russia, v. III, "The mongols and Russia" — 1953 — Yale University press.
- J. Wolff — Książowie Litewsko-Ruscy — 1895 — W-wa.
- О. Halecki — Polens Ostgrenze — 1918 — Wien.
- О. Halecki — Dzieje Unji — 1919 — Kraków.
- J. Hofman — Teki historyczne — 1951-54 — London.
- Й. Гофман — неопублікована нотатка, щодо родоводу кн. Острожських, надіслана для Літопису І. Д. В. — 1963. — Ред.
- М. Грушевський — Культурно-національний рух 16-17 р. — 1919 — Відень.
- М. Грушевський — Історія Української Літератури — 1919 — Відень і 1925 — Львів.
- М. Грушевський — З історії релігійної думки на Україні — 1925 — Львів.
- М. Грушевський — Історія України — Русі — 1901 — Львів.
- I. Daniłowicz — Latopisiec Litwy i kronika Ruska — 1827 — Kraków.
- Дм. Дорошенко — Історія України, 1932-33, Варшава.
- S. Duńczewski — Herbarz — 1757 — Kraków.
- W. Dworzaczek — Genealogia — 1959 — W-fa.
- A. Dziłyński — Djariusz Sejmii Lubelskiego — 1856 — Lwów.
- С. Єфремов — Історія Українського писменства — 1918 — Київ.
- E. Żernicky-Szeliga — "Der Polnische Adel — 1900 — Hamburg.
- Zychlinski — Złota Księga szlachty polskiej, Poznań, 1879-97.

- В. Іванис — Церковні Братства — „В обороні віри” — 1955 — Торонто.
- Др. П. Ісаїв — Берестейська Унія — 1953 — Філядельфія.
- St. Kardaszewicz i A. Jabłonowski — Dzieje dawniejsze m. Ostroga — 1913 — W-wa.
- С. Клімник — Король Данило Галицький, „В обороні віри” — 1955 — Торонто.
- L. Kolankowski — Zygmunt August — 1913 — Lwów.
- L. Kolankowski — Polska Jagiełłonów — 1936 — Lwów.
- F. Konieczny — Jagiełło i Witold — 1893 — W-wa.
- Ф. Кульчинський — Острозька Академія, „В обороні віри” — 1956 — Торонто.
- St. Lenartowicz — Przewodnik po Polsce — 1933.
- Ф. Леонтович — Очерки истории Литовско-русского права. Журналъ Мин. Нар. Просв. Сл. Б. 1893-1894.
- K. Lewicki — Książę Konstanty — Lwów.
- I. Левкович — Нарис історії Волинської землі — 1953 — Вінніпег.
- „Свод Русских Летописей”, т. 25. — 1949 — Москва.
- Г. Н. Логвин — Пам’ятники архітектури, — Замок в Острозі — 1959 — Київ.
- М. Максимович — Собрание сочинений — 1876 — Київ.
- М. Максимович — Публикации (письма) — 1870 — Київ.
- П. А. Муханов — Дневник люблинскаго Сейма — 1840 — Вильно.
- P. A. Muchanow — Rekopis Hetmana — 1835 — Wilno.
- T. Narbutt — Pomnik do dziejów Litewskich — 1846 — Wilno.
- A. Naruszewicz — Historia J. Chodkewicza — 1781 — Wilno.
- F. Niel — Albigeois et Cathares — 1959 — Paris.
- Z. Oldenbourg — Les citées charnelles — 1961 — Paris.
- A. Olivier — Les Templiers — 1958 — Paris.
- H. Paszkiewicz — Regesta Lituaniae — 1930 — W-wa.
- Palacky — Urkunden des Hussiten-Krieges — 1860 — Praha.
- A. Потин — История русской этнографии — 1890 — Петербург.
- N. L. Pavliszer — Szlachta — 1853 — W-wa.
- Ю. П. — Найстарші згадки про Волинь, Літопис Волині, ч. 3. — 1956 — Вінніпег.
- Я. Пастернак — Археологія України — 1961 — Торонто.
- R. Peyrefitte — Chevaliers de Malte — 1957 — Paris.
- A. Przedziecki — Podole, Wołyń, Ukraina — 1841 — Wilno.
- A. Przedziecki — Jagiełłonki — 1846 — Kraków.
- Z. Radzimirski — Sanguszkowie — 1906 — Lwów.
- Z. Radzimirski — Archiwum Sanguszków — 1889 — 1910 — Lwów.
- Rulikowski — Radzymiński, — Kniaziowie i szlachta — 1880 — Kraków.
- Mateusz Radeczusz — Nieznana kronika Arjańska — 1926.
- The Racovian Catechism — 1652 — London.
- Reddaway, Hałecky, Dyboski — The Cambridge History of Poland.

- D. de Rougemont — *L'amour et l'occident* — 1939 — Paris.
- В. Сенютювич-Бережний — До джерел старо-руської геральдики. Літопис Волині, 1955 — Вінніпег.
- В. Сенютювич — Історичне місце Федька Несвіцького, Літопис Волині, 1958 — Вінніпег.
- В. Сенютювич — Ляхівці над Горинню та їх дідичі, Літопис Волині, 1956.
- T. I. Stecki — *Wołyń* — 1864 — Lwów.
- T. I. Stecki — *Łuck* — 1866 — Kraków.
- M. Strykowski — *Kronika Polska; Żmudska, Litewska i Ruska* — 1646, wyd. — 1844 — Kraków.
- Socinian Churches* — 1651 — Amsterdam.
- М. Теодорович — Город Владимир — 1893 — Почаев.
- Н. І. Тургенев — Ответ Острожскаго летописца — 1838 — Ляйпціг.
- M. Forester — *Voyagers etrangers en Russie de X-e au XX-e siècle* — 1947 — Lausanne.
- К. Харлампович — Западно-Русские православные школы.
- И. Чистович — История перевода Библии — 1873 — Ст. Петербург.
- A. Jabłonowski — *Historia Rusi* — 1912 — Lwów.
- A. Jabłonowski — *Źródła dziejowe* — 1876 — Lwów.
- A. Jabłonowski — *Lustracja królewsczyzn* — 1876 — Lwów.
- A. Jabłonowski — *Heraldica* — 1876 — Lwów.
-

З М І С Т :

	Стор.
Присвята	4
Передмова В. Сенютовича-Бережного	5
Вступ	7
Мапа Волині з 16 стол.	8
Примітки автора що до назви „Острог”	11
РОЗДІЛ 1-й:	
Від найдавніших часів до Литовської доби	12
Плян Острога з 17 стол.	27
РОЗДІЛ 2-й:	
Литовсько-Руська доба	29
Історія роду кн. Острожських	49
РОЗДІЛ 3-й:	
Люблинська Унія і прилучення Волині до Польщі	72
Князь Константин Константинович Острожський	73
Заснування Академії в Острозі	76
Професорський склад Академії	78
Друкарня в Острозі і її видання	83
Соціни і їх аріянізм	103
Коротка хронологія подій на Остріжчині	108
Ліквідація Академії	112
Крем'янецький Лицей, Хлоп'яча гімназія, Кирило-Методіївське Братство	114
Волинь прилучена до Росії	118
Післяслово	121
Література	123
Спис ілюстрацій	127
Таблиці род. кн. Острожських за Двожачком і Максим-чем	128
Діаграма род. кн. Острожських — прилога.	

СПИС ІЛЮСТРАЦІЙ:

	Стор.
Герб кн. Острожських (окладника)	8
Мана Волині з кінця 16 стол.	13
Руїни Острозького замку (гравюра)	14
Замкова Гора в Острозі (рисунок)	15
Руїни замку з 18 ст. (гравюра)	16
Сучасний вигляд Замкової Гори	17
Палата Острозького Замку	18
Портал палати замку	20
Нова Вежа (кругла) на Зам. Горі з 16 ст.	21
Вежа при Віа Ашія в Римі	25
Вежа на Красній Горі в Острозі	25
Остріг при кінці 16 ст. (загал. вид)	27
Пляч м. Острога 17 ст.	32
Князь Федір Данилович Острожський	33
Замок Любарта в Луцьку	38
В'їздова вежа Замку Любарта	41
Гора Бони в Крем'янці і руїни замку на ній	43, 45
Богоявленська замкова церква в Острозі	47
Межирицький монастир	50
Портал Троїцької церкви в Межиричі	51
Св. Троїцький монастир в Дермані з 15 ст.	54
Кн. Константин Іванович Острожський	55
Надгробник кн. Конст. Іван. Острожського	66
Портрет Гальшки і Петра Скарги (з карт. Яна Матейка)	69
З надгробника кн. Дмитра Сагушко	73
Кн. Константин Конс. Острожський	75
Замок кн. Вишневецьких з 18 ст.	78
Залі замку кн. Вишневецьких	80
Замок кн. Острожських в Дубні	82
Заславська брама в Межиричі (руїни)	84
Франціск Скорина	85
Заголовна стор. Острозької Біблії	87
Апокризис (1598)	106
Лицей у Крем'янці з ліцеальною церквою	109
Хлоп'яча гімназія в Острозі	113
Кирило Методіївське Братство	115
Витурішний вигляд залі К. М. Братства	117
Красна Гора в Острозі	119
„Нове Місто” в Острозі	119

Володимир Св. †1015.

В. кн. Київ. 978—1015.

(після В. Двожачка)

Ярослав Мудрий, 980—1054.

В. кн. Київ. 1019—1054.

(після Максимовича
і Баумгартена).

Всеволод, 1029—1093.

В. кн. Київ. 1076-78.

Володимир Мономах, 1053—1125.

В. кн. Київ. 1113-25.

Мстислав 1-ий, 1076—1132.

В. кн. Київ. 1125-32.

Ізяслав 2-ий, 1096—1154.

В. кн. Київ. 1146-49, 1150-54.

Мстислав 2-ий — Хоробрий, †1172.

В. кн. Київ. 1167-69.

Роман, 1160—1205.

кн. Волод. 1170, кн. Гал. 1188—1205,
В. кн. Київ. 1200—1205.

Данило, 1201—1264.

кн. Гал. 1211-13, 1229-36, кн. Волод. 1221, В. кн.
Київ. 1240, Король Вол.-Гал. 1253-64.

Роман 2-ий, 1230—1260.

кн. Смолен. і Новгородський.

Василько, 1256—1282.

кн. Слов'янський.

Данило

кн. Острозьський, 1343.

Ізяслав, 1024—1078.

В. кн. Київ. 1054-62, 1069, 1072-78.

Святополк 2-ий, 1050—1113.

В. кн. Київ. 1093—1113.

Ярослав 2-ий, †1123.

кн. Волод. Вол. 1112-18.

Юрій, †1166.

кн. Туров. 1157.

Святополк, †1190.

кн. Туров.

Володимир,

кн. Туров.-Пинськ. 1207.

Юрій 2-ий, †1292.

кн. Туров.-Пинськ.

Дмитро

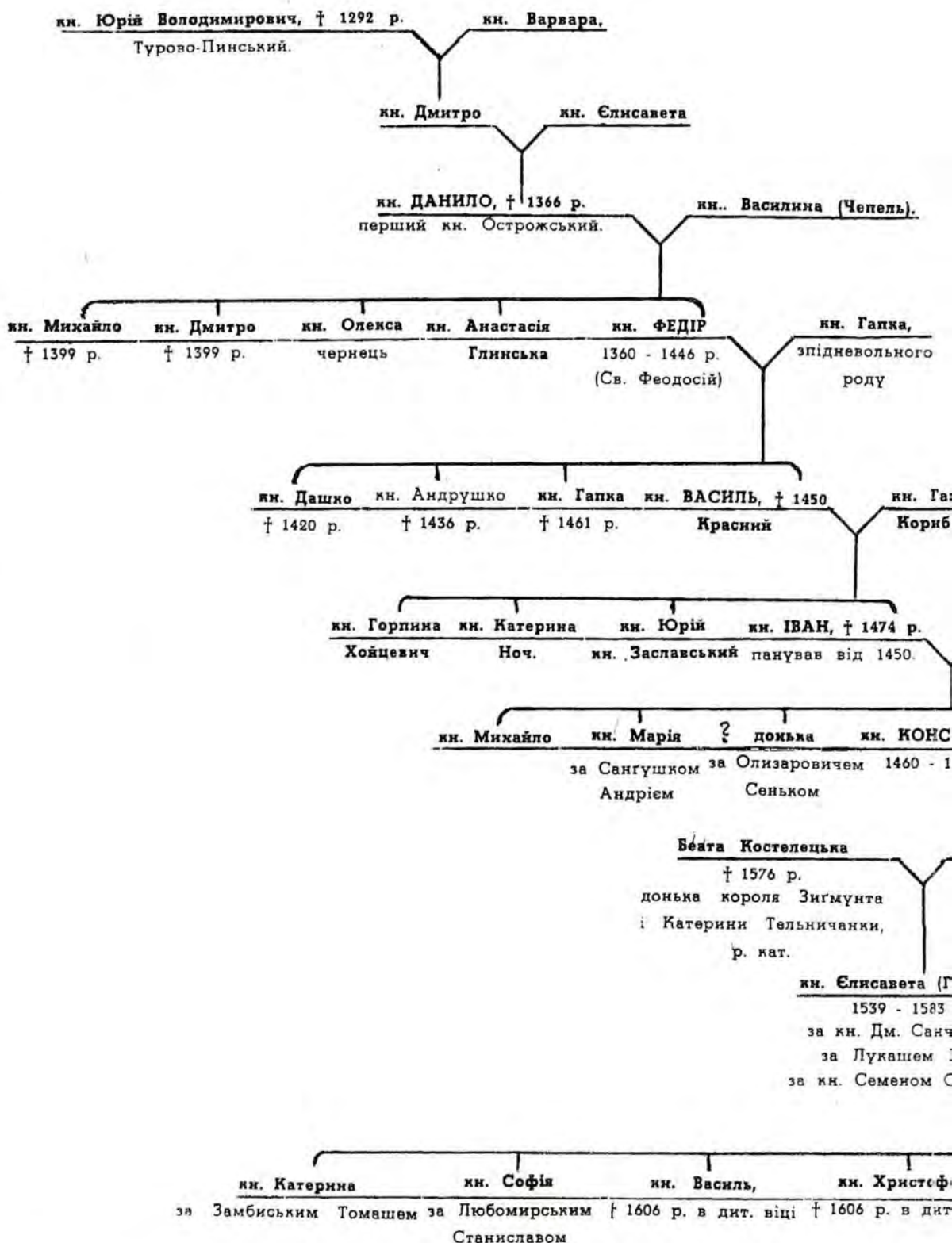
Данило, †1366?

кн. Острозьський.

тут бракує одної генерації

кн. Данило Ігоревич, † 1120 р.

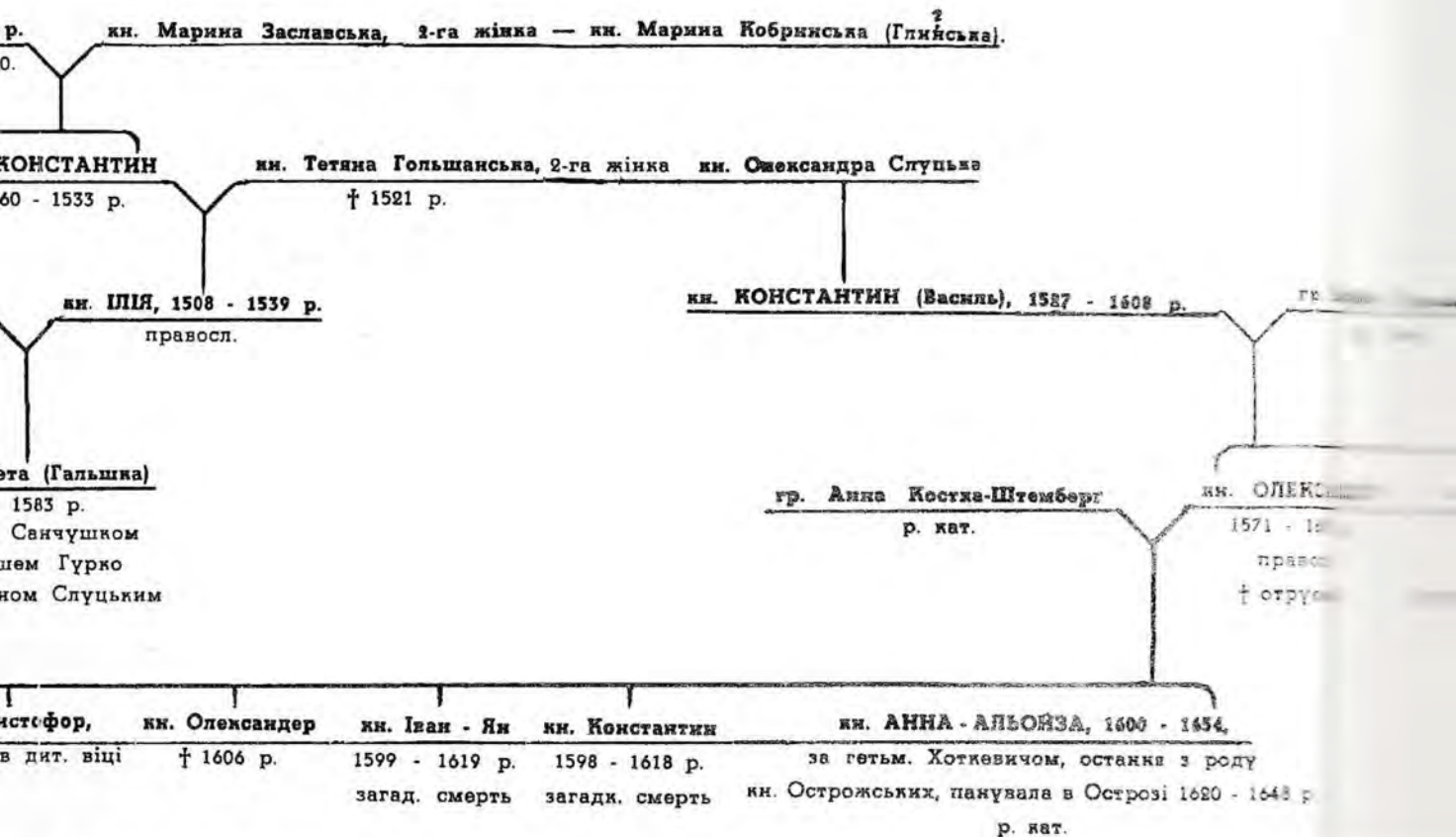
Отримав Остріг на з'їзді князів в Утичах, 1100 р.
Перша історична згадка про Остріг.

РОДОВІД КНЯЗІВ ОСТРОЖСЬКИХ

I.

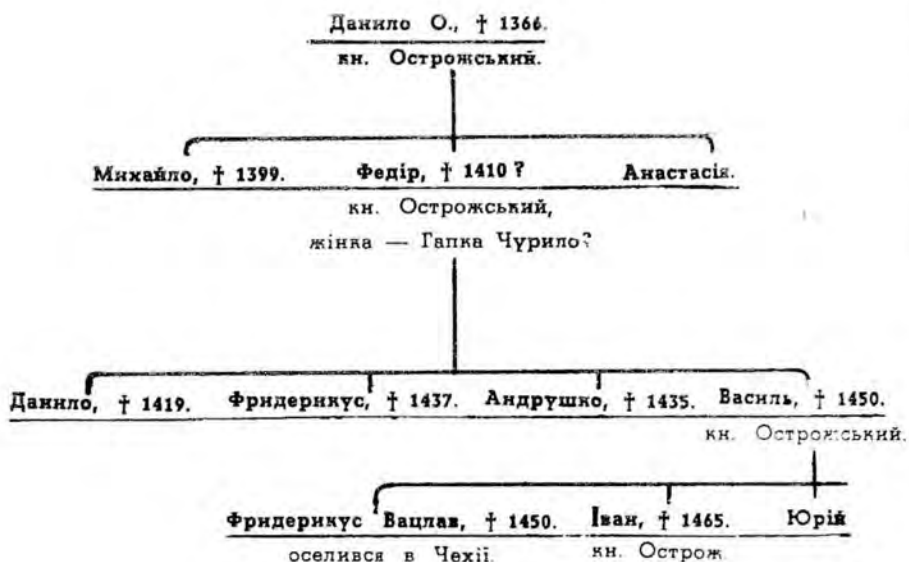
к. Гамка
Корибут

РОДОВІД КНЯЗІВ ОСТРОЖСЬКИХ

II.

Перша, друга і третя генерація кн. Острожських
після В. Двожачка, деталь з його "Родоводу кн. О.",
"Генеалогія", табл. 165.

гр. Зєфія Тарнавська

р. кат.

ОЛЕКСАНДЕР

кн. Константи

кн. ЯНУШ

1-ша жінка — Сузанна Середі

Єлсавета,

71 - 1603 р.

1562 - 1595 р.

1564 - 1620 р.

2-га жінка — Кат. Любомирська.

вийшла за Яна Киш

правосл.

р. кат.

р. кат.

3-тя жінка — Теофіла Тарло.

потім — за Криштофа Ра

отруєний.

дружина Олександра

Тишкевич

кн. Елеонора

кн. Єфросинія

кн. Ян - Володимир

за Язловецьким

за Заславським

† 1612 р. в дит. віці

Ієронимом

Олександром

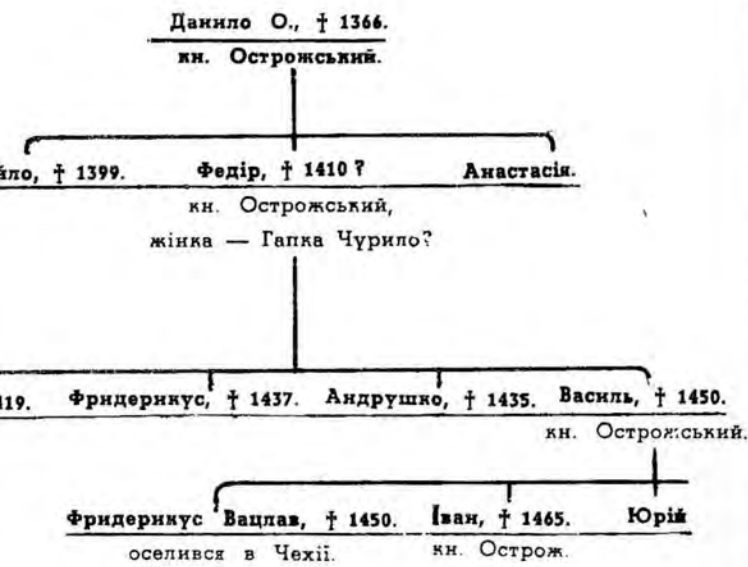
за Радзивилом Юрієм

1648 р

РІД КНЯЗІВ ОСТРОЖСЬКИХ

II.

друга і третя генерація кн. Острозьких
 вомачка, деталь з його "Родоводу кн. О.",
 "Генеалогія", табл. 165.

1-ша жінка — Сузанна Середі Єлисавета, Катерина
 2-га жінка — Кат. Любомирська. вийшла за Яна Кишчу, вийшла заміж за того ж Радзівіла,
 3-тя жінка — Теофіла Тарло. потім — за Криштофа Радзівіла по смерті її сестри.

кн. Єфросинія кн. Ян - Володимир
 а Заславським † 1612 р. в дит. віці
 Олександром

